

ארץ ישראל בהגותו של הרב שמואל מוהליבר

כתבה : נורית מררי

תוכן העניינים

מבוא.....	3 עמוד
פרק א' – תולדות חייו של הרב שמואל מוהליבר וקווים לדמותו.....	9 עמוד
פרק ב' – תפיסתו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר.....	13 עמוד
פרק ג' – הגותו של הרב מוהליבר בנושא ארץ-ישראל	
1. תורתו הלאומית – רעיונותיו המודרניים.....	21 עמוד
2. שילוב ושיתוף בין חרדים לחופשיים (חילוניים)	
בתנועת 'חיבת ציון' וביישוב ארץ-ישראל.....	29 עמוד
3. פולמוס שנת השמיטה.....	39 עמוד
4. נסיונותיו להשפיע על שניים מברוני דורו	
שיפעלו ליישוב היהודים בארץ-ישראל.....	42 עמוד
סיכום.....	49 עמוד
רשימת ביבליוגרפיה.....	52 עמוד

מבוא

במחצית השנייה של המאה ה-18, התפתחה במערב אירופה תנועת ההשכלה היהודית. הראשון שהתחיל בכך היה משה מנדלסון, שהגה את השיתוף בין הדת היהודית להשכלה. הוא מתחיל לפתח את היהדות המודרנית, כלומר, להיות יהודי דתי יחד עם להיות אזרח המדינה ומשכיל. מנדלסון קיבל את השקפת העולם המערבי המודרני שהעיקרון הבסיסי שלה זה ההומניזם, וטען כי ההומניזם האמיתי קיים ביהדות. היהדות לטענתו היא דת אוניברסלית שמכירה בערך האדם כאדם והיא בנויה על יסודות שכליים שלא כמו הנצרות. הוא מתחיל ללחום למען שוויון זכויות ליהודים בתקופה בה היהודים נחשבים לנחותים ורעים, עוד לפני האמנסיפציה.

בראשית המאה ה-19, התגלו ניצניה של תנועת השכלה יהודית גם במזרח אירופה, ובמיוחד בקרב יהודי רוסיה.¹ אומנם מרבית היהודים במזרח אירופה היו יהודים מסורתיים, שומרי מצוות, הנבדלים משכניהם הנוצרים במראם החיצוני, בשפתם, בתרבותם ובאורחות חייהם. וכדי למנוע כל פגיעה במסורת המקודשת, התנגדו לכל שינוי הבא מבחוץ. אך למרות זאת גם יהודים שומרי מצוות, נאמנים לדתם לכל הדעות, שקראו לשלב לימודי חול בלימודי קודש. הם האמינו שרכישת השכלה חילונית לא רק שלא תגרום נזק ללימוד התורה אלא אף תעשיר את הלומד. אחד הבולטים בגישה זו, שחרט על דגלו את השילוב בין יראת ה' להשכלה, הוא הרב שמואל מוהליבר עליו אני כותבת את עבודתי.

תקופת האמנסיפציה ומהלכי הרוח הלאומיים שסחפו את אירופה באותן השנים, עוררו גם בקרב היהודים רעיונות של חירות, שוויון, תיקון חברתי ואף שחרור לאומי. היו מהמשכילים היהודים שראו בהשתלבותם בחברה הלא יהודית שסביבם את התגשמות שאיפותיהם הלאומיות השיוונית, אך בקרב אחרים, התעוררו תקוות לתחיה לאומית ולגאולה אנושית במובנים אחרים.

"ניצניה הראשונים של התנועה הלאומית היהודית כבר מופיעים במהלך המאה הי"ט. בעיקר הם משתקפים בכתביהם של הראשונים, המכונים 'מבשרי הציונות' – למן הרבנים צבי הירש קאלישר ויהודה אלקלעי, ועד דוד גורדון, יחיאל מיכל פינס ופרץ סמולנסקי. משנתם של אלה נתמכה

¹ מאז חלוקת פולין בסוף המאה ה-18, כללה הקיסרות הרוסית גם את רוב יהדות פולין וליטא, הקיבוץ היהודי הגדול ביותר בעולם באותם הימים. בסוף המאה ה-19 מנתה הקיסרות הרוסית כחמישה מליון יהודים – כמחצית מיהדות העולם.

בעיקר על היסודות המסורתיים של גאולת ישראל והתקווה המשיחית, והתוכניות להתיישבות חקלאית בארץ ישראל נתפסו כשלב ראשון והכרחי של 'הגאולה הטבעית'.²

אומנם גם רוחות האנטישמיות באירופה והאכזבות מכשלונות האמנסיפציה, השפיעו על גיבוש הרעיון הלאומי, אך רוב הפעילים והתומכים הראשונים בהתעוררות הלאומית היו מקרב הציבור המסורתי שומר המצוות. ומשנות ה-60 של המאה ה-19 אף קבלו רעיונות אלו צביון מעשי של שיבת ציון וייסוד מושבות חקלאיות בארץ ישראל.³

הרב אלקלעי והרב קאלישר נחשבים למבשרי הרעיון הציוני הראשונים. הם קוראים להחזיר את הארץ היעודה שתהיה שוב למולדת, על-ידי יישובה במובן החומרי, כלומר, על-ידי עבודת האדמה.⁴ הם רואים את הגאולה כתהליך שמתחיל בעבודת האדמה המעשית של העולים לארץ, שהיא משמשת כהכנה לגאולה הניסית. הם דגלו והדגישו את הרעיון שהגאולה הניסית מתחילה דרך הטבע.

הרב שמואל מוהליבר, עליו אני כותבת את עבודתי, ניתן לראותו כממשיך דרכם של הרב קאלישר והרב אלקלעי. תפיסתו לגבי ארץ ישראל היא תפיסה של ארץ יעודה וגם ארץ מולדת. תחילת עבודתו למען בניית ארץ ישראל ותחייתה הייתה בשנת תרל"ה (1875). בשנה זו חל יום הולדתו ה-90 של השר משה מונטיפיורי ובכל התפוצות חגגו היהודים יום זה. לרגל האירוע נוסדה הקרן 'מזכרת משה' שמטרתה הייתה לייסד מושבות עבריות בארץ ישראל. הרב מוהליבר התגייס לאסוף כסף לטובת הקרן, ומאז לא פסק מלחזות ולעסוק ביישוב הארץ. בשנת תרל"ו (1876), כתב מאמר בשם 'הגאולה' שבו הוא מביע את דעתו כי הגאולה הסופית של עם ישראל אמנם תהיה פלאית וניסית, אך בשלביה הראשונים היא צריכה להיות מעשי ידיו של עם ישראל עצמו. הגאולה הניסית תבוא לאחר הפעולה של עם ישראל שיבנה ויקומם את הארץ מחורבנה בדרך הטבע.

הייחודיות והראשוניות בפועלו של הרב מוהליבר לעומת הקודמים לו, היא בכך שהוא לא רק הגה ודרש בנושא יישוב הארץ אלא אף היה איש מעשה אמיץ ביותר.

עוד לפני הפרעות הקשות ביהודים בשנת 1881, נוסדו כמה אגודות ראשונות של חובבי ציון שהיו בעלי אופי מסורתי מחד, ובעלי שאיפות לאומיות מודרניות מאידך. היו ביניהן אף כאלה שחשבו או ניסו לנהל משא ומתן פוליטי כדי להשיג את ארץ ישראל למען העם היהודי.⁵ מתוך פעילות זו צמחו גרעינים חקלאיים ראשונים ליהודים בארץ ישראל. בשנת 1870 נוסד ביה"ס החקלאי 'מקוה

² ספר העליה הראשונה, כרך ראשון. עורך: מרדכי אליאב. עמוד יב.

³ שם.

⁴ שאר היהודים שומרי המצוות ראו בעליה לארץ, עליה לשם קיום דתי – לתפילה, לעבודת ה' ולקבורה באדמת הקודש.

⁵ אלינר, א. "שחרה של גאולה", בתוך: מעינות.

ישראל' על-ידי קרל נטר מחברת כ"ח הצרפתית, ובשנת 1878 יסדו יהודי ירושלים את המושבה פתח-תקווה.

אולם למרות מה שכתבתי לעיל, הדחף העיקרי לעליה לארץ, היו מאורעות הדמים שפרצו ברוסיה בשנים תרמ"א-תרמ"ב (1881-1882). האנטישמיות הגוברת במערב ובמרכז אירופה במשך השנים, הגיעה גם לרוסיה ועוררה בה הדים רמים וחזקים.⁶ מידי יום הודפסו בעיתונים מאמרי שטנה והסתה נגד היהודים על שהם מנשלים את האזרחים מענפי המסחר והכלכלה וממלאים את ספסלי בתי המדרש הגבוהים. השלטונות הפלו לרעה את היהודים ועודדו את שנאת ההמון. הם קבעו חוקים המגבילים את תחומי העיסוק של היהודים, לא אפשרו לרבים מהם למצוא פרנסה, והביאו את היהודים לידי עוני ודלות קשים ביותר. תעמולת ההסתה הלכה וגברה והתוצאה לא אחרה לבוא: באדר תרמ"א נרצח הקיסר הרוסי אלכסנדר השני בידי מהפכנים רוסים, ואנשי השלטון שרצו לחפות על האמת, הפיצו בעיתונים מאמרי האשמה על היהודים. כתוצאה מכך פרץ ברוסיה נחשול של פרעות והתנפלויות על היהודים, נשלל ונבזז רכוש ודם רב נשפך.⁷ פרעות אלו שנמשכו מפסח תרמ"א ועד אביב תרמ"ב, כונו על-ידי הסופרים העבריים בשם 'הסופות בנגב'. יהודי רוסיה ובעיקר המשכילים ביניהם, שהאמינו בחזון השתלבות במדינה, וקיוו לתמיכה והזדהות מצד חוגי האינטליגנציה הרוסית ואף להגנת השלטונות, נדהמו והתאכזבו, וראו כי הפתרון היחיד למצבם הוא הגירה מרוסיה. אלפי פליטים יהודים ברחו מרוסיה, רובם שאפו להגיע לארה"ב ורק מיעוטם נשא פניו לארץ ישראל. ברוב המקרים ההחלטה לאן להגיע לא הייתה בידי הפליטים אלא בידי גופים ציבוריים כמו כ"ח או נדבנים יהודים ממערב אירופה, שבתרומותיהם השפיעו על תנועת המהגרים. הם סברו שהיעד המתאים היא אמריקה, מכיוון שארץ ישראל אינה מוכשרת לעבודת אדמה ואין בכוחה לפרנס את עובדיה. מבין היהודים הרוסים המשכילים, קמו אנשים שבעקבות הפרעות הקשות ושנאת היהודים שינו את עמדתם, והטיפו לעלות דוקא לארץ ישראל. מתוכם אזכיר שלושה. האחד: פרץ סמולנסקין, שבתחילת דרכו חינך ללאומיות יהודית במובן הרוחני המבוססת על השפה העברית, ואינה מחייבת להיות דוקא בארץ ישראל, שינה את עמדתו כאשר ראה את הפרעות. הוא הצטרף למטיפים בהתלהבות לשוב ארץ ישראל ואת מאמריו בעתון 'השחר' הקדיש מאותו זמן לציונות

⁶האנטישמיות ברוסיה היתה שונה ממרכז אירופה ומערבה. באירופה פרצה אנטישמיות בעקבות השוין האזרחי שכבר ניתן ליהודים. ברוסיה פריצת האנטישמיות היתה מכוונת כנגד השוין שהיהודים קיוו להשיג. בשתייהן שורש התופעה היה נעוץ בהתחרות הכלכלית והרוחנית, אך ברוסיה קבלה האנטישמיות תמיכה ממלכתית גלויה, וכוונה בידי השלטונות, ואילו באירופה – לא היתה תמיכה שלטונית. (אטלס כרטא לתולדות ארץ ישראל).
⁷בן-יהודה, ב. תולדות הציונות.

מעשית, כלומר, ליישוב ארץ ישראל ולתחיה המשולשת: העם, הארץ והשפה. הוא אף נעשה חבר פעיל בתנועת 'חייבת ציון' שקמה במזרח אירופה לאחר הפרעות של תרמ"א (1881).⁸

משה ליב לילינבלום, שבילדותו היה דתי חרד ואח"כ התעמק בספרי השכלה שונים שגרמו לו להאמין שצריך לעשות שינויים ותיקונים בדת, והפכוהו למטיף להשכלה ולסוציאליזם, שינה את עמדתו בעקבות פרעות תרמ"א. גם הוא הצטרף למטיפים לשיבה לארץ האבות ויישובה, גם הוא דגל בציונות המעשית והאמין שבעזרתה תיגאל האומה, והצטרף אף הוא כפעיל נאמן לתנועת 'חייבת ציון'.

ד"ר יהודה ליב (ליאו) פינסקר היה מתבולל גמור, רופא מצליח בחברה הרוסית, שהטיף להפצת השכלה וידיעת הלשון הרוסית בקרב יהודי רוסיה. הוא ניסה להוכיח לרוסים את הצורך במתן זכויות ליהודים בשווה לשאר האזרחים. גם הוא לאחר פרעות תרמ"א עבר שינוי משמעותי, חיבר את הספר 'אוטואמנסיפציה' והטיף לשחרור העם היהודי ולתחיה לאומית. בתחילה לא דבק דוקא בארץ ישראל אלא חיפש ארץ פוריה המתאימה לישבם כמו ארגנטינה, אך כחודשיים לאחר שיצא ספרו לאור אמר שרגש העם אינו טועה והעם בחר בארץ ישראל. פינסקר עמד בראש תנועת 'חייבת ציון' ופעל בה עד יומו האחרון.

הרב שמואל מוהליבר, גדול בתורה ומפורסם בכל תפוצות ישראל, כבר דיבר על יישוב ארץ ישראל עוד הרבה לפני הפרעות (ציינתי זאת לעיל). פועלו למען ארץ ישראל לא היה פרי משבר נפשי בחייו כמו הנ"ל, אלא המשך ישיר לאותה ערגה לגאולה ואמונה ביעוד ישראל שהיו ממחשבותיו כל חייו. מצוות יישוב ארץ ישראל עלתה בעיניו על הכל ותפיסתו הציונית היתה פשוטה: לקנות קרקעות בארץ ישראל ולישב עליהן יהודים. הוא תבע מכולם ומעצמו נאמנות למעשה הציוני. הוא התנגד נחרצות לכל פתרון התישבותי מחוץ לארץ ישראל, ארץ ישראל היא הארץ הקדושה ורק אליה יש להגר ובה המצווה להתיישב. ובנוסף, הוא ראה סכנה גדולה לקיום הדתי בהגירה לאמריקה.

לאחר פרעות תרמ"א הצטרף גם הוא עם עוד מספר רבנים לתנועת 'חייבת ציון', והיה פעיל בה מאד בגולה ובארץ. כאשר תנועה זו התלכדה והתאחדה בצורה מסודרת, הפך להיות לאחד משני מנהיגיה יחד עם הד"ר פינסקר.⁹

⁸תנועת 'חייבת ציון' היוותה ארגון מרכזי אחד שליכד את האגודות הרבות והפזורות של 'חובבי ציון'.
⁹בן יהודה, ברוך. תולדות הציונות. וגם חובב, ימימה. הרב שמואל מוהליבר.

העליה הראשונה לארץ ישראל¹⁰ הייתה כרוכה בקשיים גדולים. מרבית העולים היו שומרי מצוות, וכמעט לכל המושבות הראשונות נקבע צביון דתי מובהק. אורחות החיים הדתיות נשמרו במושבות במשך שנים רבות, ורק בכמה מהן בסוף המאה ה-19 / תחילת המאה ה-20, גברה בהדרגה הרוח החילונית בעקבות התפתחותה של הלאומיות המודרנית. קבוצה יוצאת דופן בקרב העולים הראשונים הייתה קבוצת הבייל"ויים – עולים חלוצים צעירים שנשענו בעיקר על רעיונות הלאומיות המודרנית החילונית – בניית המולדת על יסודות שיתוף והגשמה עצמית.¹¹ גם השלטונות הרוסיים הערימו קשיים וברוב הזמן לא התירו לקיים את תנועת 'חיבת ציון'. גם השלטון התורכי בארץ ישראל לא איפשר בכל עת התיישבות של עולים יהודים מרוסיה. בנוסף, העבודה החקלאית הקשה בארץ, התנכלות השכנים הבדואים, חשדנותם של אנשי הישוב הישן כלפי המתישבים החדשים, ועוד, גרמו לתנועת 'חיבת ציון' להפוך לתנועה של מעטים עם השגים דלים. אך המאכזב מכל היה העוינות והאדישות של רוב הציבור היהודי וראשיו הן מחוגי החרדים הקיצוניים והן מבעלי הממון. אולם, אף-על-פי-כן היו המתישבים הראשונים גיבורים אמיתיים, והמושבות שהקימו היוו את הבסיס העיקרי להתפתחות היישוב החדש בארץ, יישוב בעל הכרה לאומית שראה בארץ ישראל את 'הארץ היעודה', ארץ שעתיד האומה תלוי בה.¹²

בעבודתי זו אפרוס את הגותו של הרב שמואל מוהליבר על ארץ ישראל, ואתאר את תרומתו האדירה להסרת חלק מהקשיים שהזכרתי לעיל. אתאר מתוך כתביו ומתוך הכותבים עליו את תפיסתו לגבי ארץ ישראל כארץ יעודה וגם כארץ מולדת, ואנסה לבחון את השינויים שחלו בגישתו בעיקר כלפי השותפים לבניית הארץ, וכן בהלכות שנת השמיטה הקשורות בה.

מבנה העבודה :

בפרק הראשון אתאר את תולדות חייו ואציג קווים לדמותו.

בפרק השני אתאר את תפיסתו החינוכית אותה פיתח עוד לפני תקופת חיבת ציון, היות ותפיסה זו השפיעה ובלטה גם בהגותו על ארץ ישראל.

בפרק השלישי אעסוק בהרחבה בהגותו על ארץ ישראל. אפתח ברעיונותיו המודרניים בענין חיבת

ציון ויישוב ארץ ישראל, אתאר את תפיסתו לגבי שילוב בין חרדים וחופשיים בתנועת חיבת ציון

¹⁰ העליה הראשונה השתרעה על 22 שנים, תרמ"ב (1882) – תרס"ד (1904), בעיקר בשני גלי התיישבות. גל המחצית הראשונה של שנות ה-80 (1882-1884) וגל ראשית שנות ה-90 (1890-1891). היו כמובן גלי עליה נוספים להתיישבות במושבות הקיימות ולהקמת מושבות חדשות, אך חלקן נכשלו.

¹¹ "שלא בדין זיהו במשך שנים את כל העליה הראשונה עם הבייל"ויים עד כדי כינוי כל העליה בשם 'עליית הבייל"ויים', ואילו לאמיתו של דבר לא היה זה אלא מיגזר קטן של העליה הראשונה. אמנם... הם היו סמל ומופת לחלוציות... אך הם לא היו אופייניים לכלל אנשי העליה הראשונה." (ספר העליה הראשונה, עמוד יד.)

¹² ספר העליה הראשונה, כרך ראשון. עורך: מרדכי אליאב. עמודים 17-21.

וביישוב הארץ, ואתיחס לשינויים שחלו בעמדתנו. אמשיך בפולמוס שנת השמיטה שהיווה אף הוא גורם לשינוי בגישתנו, ואסיים בנסיונותיו להשפיע על שתי דמויות מרכזיות בעיני, שיפעלו למען יישוב היהודים בארץ ישראל. האחת – הנדיב הידוע, הברון אדמונד דה רוטשילד, והשניה – הברון מוריץ הירש וממשיכי דרכו.

בסיכום, אביא מדבריהם של דמויות מרכזיות בחברה הציונית – דתית ובחברה היהודית בכלל, שראו ברב שמואל מוהליבר סמל למיזוג שבין יהדות לציונות ובין יהדות למודרניות, איש חזון ומעשה, נחוש לאחד בין קצוות העם ופלורליסט בדעותיו. מנהיג 'לאומי' לדורו ולדורות אחריו.

פרק א' – תולדות חייו של הרב שמואל מוהליבר וקווים לדמותו

הרב שמואל מוהליבר נולד בכ"ז בניסן תקפ"ד (1824), בעיירה הלובוקה, בפלך וילנה שבליטא. משפחתו מצד אביו היתה משפחת למדנים מיוחסת, שמנתה עשרים ושניים דורות של גדולי תורה ותלמידי חכמים (סבו מצד אביו היה תלמידו של ר' חיים מוולוז'ין עוד לפני שנוסדה הישיבה). מצד אימו היה בן למשפחה חסידית חשובה (סבו היה תלמידו המובהק של האדמו"ר ר' שלמה מקרלין). "כך ספג בביתו הן את הרוח הליטאית הלמדנית והן את החום והרגש החסידיים, ושני יסודות אלו התמזגו בו לכדי אישיות שלמה."¹³ למרות גדולתו של אביו (ר' יהודה לייב מוהליבר) בתורה, רכש אביו גם השכלה חילונית ובייחוד הצטיין בחשבון. רוב חייו עסק במסחר ורק בזקנתו שימש כרב בעירה שאלאק הסמוכה לדווינסק.¹⁴ דרך חיים זו הנחיל ר' יהודה לייב לבנו ר' שמואל, וחינכו לתלמוד תורה עם דרך ארץ (עשיה).

מגיל רך הצטיין ר' שמואל בכשרונות מיוחדים. כבר בגיל ארבע ידע עברית והיה בקיא בחומש ובפרושיו, בגיל שמונה החל ללמוד עם אביו גמרא ופוסקים, ובגיל עשר כבר התפרסם כ-העילוי מהלובוקה. בנוסף, הגה גם בספרות המחקר של ימיה"ב (הכוזרי, מורה נבוכים, חובת הלבבות ועוד), עיין בספרי קבלה וחסידות¹⁵ ורכש לעצמו ידיעות רחבות בתולדות ישראל, בחשבון ובהנדסה, ובמשך השנים למד גם את השפות: רוסית, גרמנית ופולנית.

בגיל חמש-עשרה נשא אישה,¹⁶ ובשלוש השנים לאחר נישואיו ישב סמוך על שולחן חותנו ולמד את כל השי"ס עד כדי בקיאות מרשימה בו, ואף נתן שיעור בגמרא לתלמידי חכמים בעיר. בגיל שמונה-עשרה הלך ללמוד בפרישות בישיבת וולוז'ין החשובה שבישיבות ליטא, ולאחר חצי שנה הוסמך לרבנות על-ידי ראש הישיבה - ר' יצחק מוולוז'ין. כאשר חזר לעיירתו הפצירו בו בני העיירה שישמש בתפקיד רב הקהילה, אך הוא כאבותיו לא רצה להפוך את תורתו לאומנותו ונעשה סוחר פשתים, כשאת זמנו הקדיש ללימוד תורה ולהתכתבות עם גאוני הדור בשאלות-ותשובות שונות הנוגעות להלכה ולמעשה.

לאחר חמש שנים, בשנת תר"ח (1848), פקד אסון את הורי אשתו והם נספו במגפה. עסקיו של ר' שמואל שנתמכו כלכלית על-ידי הורי אשתו, החלו להתמוטט, ובשל כך נענה לבקשת בני עיירתו

¹³ חובב, ימימה. הרב שמואל מוהליבר. עמוד 7.

¹⁴ גם אבי אביו, ר' יוסף מהורודוק, היה תלמידו של ר' חיים מוולוז'ין, ונחשב בשעתו לאחד מגדולי הדור, לא חפץ להתפרנס מלימוד התורה, והפך לסוחר נכבד בעירו. (ספר שמואל עמוד ה)

¹⁵ אבל מאוחר יותר התרחק מלימודים אלה מכיוון שהרגיש שהחקירה בספרות הקבלה אינה מגלה אף מקור אחד של סיבה ראשונה, והיא רק מרחיקה את האדם מן האמונה התמימה שדרכה ניתן למצוא פתרון לכל סודות הבריאה והנפש.

¹⁶ באותם ימים היה נהוג בקרב משפחות הלמדנים להינשא בגיל צעיר כל-כך, ובמשך השנים הראשונות שלאחר החתונה, ללמוד תורה ולא לדאוג לפרנסה.

הלובוקה לשמש להם כרב. שש שנים כיהן ברבנות הלובוקה בתנאי מחיה קשים, עד שבשנת תרי"ד (1854) עבר לכהן כרב ואב"ד בעיר שאקי למשך עוד שש שנים. בתר"ך (1860) התמנה לרב בעיר הפלך סובאלק ושם הוא החל להתבלט לא רק כרב וגאון אלא גם כעסקן חרוץ ורב פעלים. בתקופת כהונתו בסובאלק, בשנת תרכ"ג, התפרץ מרד בפולין (הפולנים התקוממו נגד הרוסים כובשי ארצם), שדוכא באכזריות על-ידי הצאר הרוסי, דיכוי שפגע קשות גם ביהודים שהואשמו בסיוע למורדים. ר' שמואל שלא היה ספק בנאמנותו לשלטון, התגייס לפעול להצלת היהודים גם בפני השלטונות וגם בדרשות הרגעה שנשא. בשמונה שנות כהונתו בסובאלק הצליח להשליט סדרים בקהילה ולבסס את מוסדות החינוך בתוכה. בשנת תרכ"ח (1868) עבר לשמש כרב ואב"ד בעיר הפלך ראדום למשך חמש-עשרה שנה, לימד תורה ברבים לתלמידי חכמים שבאו לשומעו מכל רחבי הפלך, ועסק במרץ בענייני הקהילה. בתחילת שנות ה-70 בראדום, החל ר' שמואל גם את פעילותו הציבורית הפומבית, ופנה לעסוק בבעיות היהודים והיהדות בכלל. הוא פרסם מאמרים בעיתונות¹⁷ על בעיותיה של היהדות כפי שנראו בעיניו ועסק בשאלת התיקונים שיש לעשות בחינוך. מאמצע שנות ה-70 החל לעסוק גם ברעיון חיבת ציון ויישוב ארץ ישראל.¹⁸ בשנת תרמ"ג (1883) עבר לשמש כרב העיר ביאליסטוק, עיר מסחר שוקקת ובעלת האוכלוסייה היהודית הגדולה, והרחיב את פעולותיו למען יישוב ארץ ישראל עד ליום מותו ביי"ט בסיוון תרנ"ח (1898). ר' שמואל מוהליבר, איש גאון בהלכה, היה אחד מגדולי ההוראה בדורו, כוכב מזהיר בספרות התורנית, נתפרסם בעולם התורני כמנהיג רב מעש של תנועת 'חיבת ציון' וכאחד ממבשרי הציונות המדינית. גם לפי הגדרתו של ד"ר בנימין זאב הרצל היה ר' שמואל 'הציוני המדיני הראשון' (בפרוטוקול של הקונגרס הציוני השני).¹⁹

הרב יהודה ליב הכהן פישמן (מימון) מתאר את דמות דיוקנו של הרב מוהליבר כפי ששמע מאלו שזכו להיות במחיצתו: "הוא היה איש גבה הקומה ודל בשר, קומתו זקופה וראשו כפוף מעט, עיניו עיני תכלת, מושפלות לארץ, בעל פנים ארוכים ורעים אשר היו מכוסים תמיד אודם-חכלילי ורענני; הפנים האלה הפיקו בכל עת כובד-ראש ויגון מיוחד, כאיש דואג וחוקר גם יחד. האיש אשר ראהו בפעם הראשונה היה עושה עליו רושם של רב-קפדן, מתבודד וזורק מרה, אבל כל אלה אשר ידעוהו והכירוהו מקרוב – ידעו אותו לאיש בעל לב טוב, נעים בחברה וסבלן בדעות מאין

¹⁷ חידוש גדול עבור רב באותם ימים לפרסם מאמרים בעיתונות.

¹⁸ על כך ארחיב בפרק ג' בעבודתי.

¹⁹ ביק, אברהם. בתוך שרגאי. עמוד 281.

הרב פישמן מתאר גם את אפיו המוסרי ומדותיו של ר' שמואל כפי שנמסרו לו ממקורביו, כאיש המדקדק במצווה קלה כחמורה, מקפיד בכל המנהגים, מאריך בתפילתו, ולא נותן להשכלתו להשפיע כמלא הנימה על רבנותו. הוא היה גאון בתלמוד ולא סבל את הבקרת שהושמעה כלפיה או את לימוד כתבי הקודש מנקודת השקפה הסטורית. בעיני הוראה השתדל מאד להקל ולהתיר פרט למקרים בהם לא מצא ראיות המבוססות על הסברא הישרה. הוא היה איתן בדעתו ולא הושפע מדעות הרבנים האחרים. מעל לכל היתה בר' שמואל מידה יתירה – מדת שנאת הבצע. הוא לא רצה לקבל שום שכר עבור עבודות שעשה כרב אך לא נכללו כחלק מתפקידו המוגדר (כגון סידור גיטין), ובנוסף, הוא היה נדבן גדול והוציא כסף רב לצדקה ולתמיכה לכל מי שביקש את עזרתו. אין פלא שלמרות הכנסותיו והונו הפרטי הוא צבר חוב, שעל קהילת ביאליסטוק היה לשלמה לאחר מותו.²¹

במקום אחר כותב הרב מימון (פישמן), שגם כאשר כיהן ר' שמואל כרב בפעם הראשונה בעיירת הולדתו הלבובקה, וחי חיי צער ודוחק, סרב להצעת ראשי הקהילה להעלות את משכורתו הזעומה. הוא אמר: "בהלבובקה יש יהודים שהם עניים יותר ממני, הם גוועים ברעב, ועל הקהילה לדאוג בראשונה בשבילם..."²² כל הנסיעות שנסע לצרכי הכלל ולטובת יישוב ארץ ישראל – נסע על חשבונו הפרטי.²³ בתקופת כהונתו ברבנות ביאליסטוק, ראו פרנסי הציבור שרבים נותן את רוב שכרו לצדקה ולצורכי יישוב ארץ ישראל, ומשכורתו אינה מספקת למחייתו. הם החליטו להוסיף על שכרו ובשרו לו על כך. בתגובה שאל אותם ר' שמואל: "והדיינים, והשוחטים, והמנקרים ויתר משרתי הציבור – האם גם להם אתם מוסיפים על שכרם?" השיבו הפרנסים: "לא, רבנו. קופת הקהל איננה עשירה כל-כך, כדי להגדיל משכורתם של כל כלי-הקודש". אמר להם ר' שמואל: "אם כן, גם אני אינני רוצה בתוספת על משכורתתי."²⁴

מעלה נוספת היתה בר' שמואל והיא אהבת השלום והתרחקות מכל שמץ של קנאה העלולה להביא לידי שנאה ולידי פירוד.²⁵

בפנקס ביאליסטאק שהוצא לאור בשנת 1949, על-ידי אגודת החברה ההיסטורית היהודית בביאליסטאק, נכתבו קורותיה של הקהילה היהודית בעיר. בפרק העוסק בגדולי התורה של

²⁰ ספר שמואל. הרב י, ל, הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמודים י-יא.

²¹ שם. עמודים י-ג.

²² שו"ת מהר"ש מוהליבר. מבוא מאת הרב מימון. עמוד 16.

²³ שם. עמוד 18.

²⁴ שמש, דוד. הרב שמואל מוהליבר. עמודים 26-27.

²⁵ שו"ת מהר"ש מוהליבר. מבוא מאת הרב מימון. עמוד 19.

ביאליסטאק, מתואר הרב שמואל מוהליבר כך: "כאשר ר' שמואל בא להיות רב בביאליסטאק בשנת תרמ"ג...היה כבר ידוע כרב בעל שם עולמי ועסקן עבור כלל ישראל, היה מחולל תנועת חיבת ציון וקשור אליה. היה בעל נסיון כאיש תאורטי ומעשי. הוא היה גאון תלמודי ובעל מורל גבוה. הוא לא היה כבול רק בדי' אמות של הלכה, הוא היה לוחם ולא הסתפק בדברים הזויים כמה שיהיו חשובים. היתה לו דעה על המצב היהודי בעבר ומבט לעתיד... היה מקובל כאוטוריט תלמודי, בעל מצפון וזך. שונא בצע בתכלית, נדבן גדול. כרב נהג כהגן בדין, לא נשא פנים נהג ביושר ואמת. כל עניני הקהלה ושאלות הדת נפתרו על ידו בחכמתו ובהבנתו הרבה ועל יד בית-דינו. אף אחד לא התנגד לו, אפילו לא תקיף הקהל... ר' שמואל לא היה משכיל מודרני, הוא לא ידע שפות זרות. השכלתו היתה למוד המקורות העתיקים היהודיים, הוא היה גם מתמטיקאי. אבל היה מתנגד למה שקראו 'חכמת ישראל' והתנגד לכל קטרוג על התלמוד. היתה לו אנטלגנציה מלידה...היתה לו לוגיקה חריפה ואידיאלים עליונים. היה איש תמים ודובר אמת ונשמה טהורה. לכן נשמעו לו אנטלגנטיס גדולים. כל אחד ראה בו איש גדול, גדול מכל חבריו, אחד הרבנים הגדולים בזמנו."²⁶

ד"ר יוסף מוהליבר, נכדו של ר' שמואל, תאר אותו כפי שנראה בעיני אלה שהכירו אותו מקרוב, וראו את מעשיו, את מידותיו ואת דרך חייו: "אישיות נעלה ונשגבה, זכה וטהורה, שהיא תפארת לעמה, אישיות, אשר כל מעשיה, מחשבותיה, דבריה וחלומותיה היו רק שרשרת אחת קדושה, שחוליותיה הן הקב"ה ואורייתא, עם ישראל וארצו, האדם והיהודי."²⁷

²⁶הערשבערג, אברהם שמואל. פנקס ביאליסטאק. עמודים 170-176. (תרגום שלי מאידיש).
²⁷ספר שמואל. מוהליבר, י. 'דעותיו והשקפותיו של רבי שמואל'. עמוד קיג.

פרק ב' – תפיסתו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר

הרב שמואל מוהליבר היה רב גדול בתורה אך עם זאת נטה גם להשכלה, בכך שהעריך גם את עניני העולם הזה. בשנים תרל"ג-תרל"ד (1872-1874), בזמן בו כיהן רב ואב"ד העיר ראדום בפולין, פרסם מאמרים בנושאי חינוך בעיתון הלבנון,²⁸ על הצורך בתיקון החינוך היהודי המסורתי. בעיקר הציע להוסיף לתוכנית הלימודים המסורתית את לימוד שפת המדינה וגם מלאכה או השכלה.²⁹

בהתאם להשקפה המסורתית קבע הרב מוהליבר, כי תכלית האדם היא 'האושר הנצחי' שבחיי העולם הבא, שהדרך להשגתו היא: **"אשר יזכך את שכלו בדעת ה', ויטהר את נפשו מכל חלאת תרמית ואון וחמדת התאוה. וכל זה לא יגיעו כ"א ע"י העיון בתורה."**³⁰ אך יחד עם זה הוא טוען שיש חשיבות מכרעת גם ל'אושר הזמני' בחיי העולם הזה, ובלעדיו לא נצליח להגיע ל'אושר הנצחי'. במאמרו 'אושר האדם' הוא פותח בתיאור של חזיון דמיוני שחזה על שני אנשים: האחד שטרח כל חייו לזכות באושר של חיי העולם הבא אך לא דאג לעצמו כלל בחיי העולם הזה, והשני שהשתעשע והתענג בחיי העולם הזה ולא עשה דבר לטהר נפשו לחיי העולם הבא. שני אנשים אלה הפסידו כל מה שהשיגו בעולם הזה. חזיון זה קושר הרב מוהליבר לחג הסוכות בו נצטוונו לבנות סוכה ולשמוח בה, מעשה שלכאורה מחייב את האדם להתעסק בחיי העולם הזה – לטרוח ולבנות סוכה שתשמש משכנו הקבוע לשבעת ימי החג ואף להתענג בה, במקום לשאת עינינו למרום ולעסוק רק בענינים שברוח. את דבריו אלה הוא מסכם במלים אלו: **"כי ההווה יקר מאד ואם כי מצער הוא, יען כי הוא יסוד כל העתידות, וכאשר יתמוטט היסוד כל הבנין יפול למשואות נצח. – ע"כ האדם בהיותו פה על האדמה, אם כי מטרתו האמיתית נעלה הרבה מעניני העולם השפל הזה, אבל יען כי כל עניניו גדולות נצורות בס להנחיל את האדם כל טוב ואושר הנצחי. ע"כ ראשית פעולת האדם היא לכונן אושרו בימי חייו בפה על עמודים בל יסיעו ואז זה וזה יתקיימו בידו, כי אם לא יכונן אושרו במקום עמדתו, וכל מעינו ישים לבנות לו היכלי שן ברוח, יפול בפח אשר מתחתיו, ויאבד חלקו בזה ובבא כמאמרם באבות כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה כו'... כי בלעדי אושר הזמני גם אושר הנצחי ירחק מאתנו."**³¹

על רעיון זה שחובתנו לטפל בצרכנו הארציים מעבר ללימוד התורה, בכדי להשיג את 'האושר הזמני', שיביאנו בסופו של דבר ל'אושר הנצחי', חוזר הרב מוהליבר כמה פעמים, ומסכם כי

²⁸מאמריו: 'היראה וההשכלה' ו'אושר האדם', התפרסמו בהמשכים בכמה גליונות של העיתון. המאמר 'היראה וההשכלה' התפרסם ראשון בסוף שנת 1872, והמאמר 'אושר האדם' התפרסם בשנת 1874.
²⁹ירדן, יואל. הגותו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר תרל"ג-תרל"ד.
³⁰עיתון הלבנון, שנה עשירית, המאמר: "אושר האדם". עמוד 210.
³¹שם. עמודים 202, 209.

”אמת הוא כי רק על ידה (על-ידי לימוד התורה) נשיג את האושר הנצחי” אבל למרות חשיבות לימוד התורה יש משמעות לסדר הדברים: ”כי האושר הזמני הוא הממוצע להשיג על ידו התכלית הנכבדה והוא האושר הנצחי, אבל לא להפך הסדר, לעשות את התכלית הנכבדה ממוצעה להשיג על ידה דבר המך הרבה מערכו והוא האושר הזמני.”³²

עמדנו זו של הרב מוהליבר היתה מכוונת במפורש נגד השיטה המקובלת של היהדות המסורתית החרדית שטענה כי יש להשתקע בלימוד התורה בלבד וה' ידאג לפרנסה. על כך אומר הרב מוהליבר” אם נשים בה' מבטחינו לאמר כי הוא יוריד לנו דגן משמים, כבר אמרו חז”ל 'הרבה עשו כרשב"י ולא עלתה בידם (ברכות ל"ה ב'). ואם נשים אותה למטרה להשיג על ידה אושר הזמני, בהסתפח לאחת הכהונות בתוך עם ה' לרב או מורה וכדומה – הלא נחטיא המטרה, ועוננו יהיה גדול מנשוא!”³³

הרב מוהליבר עצמו התחיל לכהן במשרה של רב ולהתפרנס מכך רק לאחר שעסקו התמוטטו, אך הוא דחה מכל וכל את ההתנהגות המקובלת בחברה החרדית בזמנו, שעשתה את התורה קרדום לחפור בה, ותלמידי חכמים התפרנסו על חשבון הציבור.

הרב מוהליבר מצא איפוא לנכון, לדאוג לתוכנית חינוך אשר תוביל ותכשיר את היהודים לפרודוקטיביזציה, תשלב בין תורה להשכלה, תביא את האדם להתפרנס בכבוד ובכך להשיג את 'האושר הזמני'.

יואל ירדן מתאר יפה את שרשרת ההתניות על-פי שיטתו של הרב מוהליבר: ”האושר הנצחי מותנה ב'אושר הזמני'; זה מותנה בעבודה מפרנסת; זו מותנית בהכשרה בגיל החינוך וממילא – בלימודים כלליים ומקצועיים.”³⁴

במסגרת תוכניתו החינוכית, הציע הרב מוהליבר ללמד את כל הנושאים הבאים:

1. תורת ה'
2. כל מלאכת יד, בין אם היא מלאכת כפיים ובין אם היא 'חכמת הלב'
3. שפת המדינה
4. דרכי המוסר, בתוך היהודים בינם לבין עצמם, ובין היהודים לגויים.

³² שם. עמוד 209.

³³ שם. שם.

³⁴ יואל, יואל. הגותו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר תרל"ג-תרל"ד. עמוד 36.

במאמרו 'אושר האדם' הוא כותב: "ואנשים מכובדים יאבו ללמד את בניהם – אשר כבר נתחנכו בחינוך טוב – כל מלאכת יד, וגם יגבילו זמן מיוחד מידי יום להורותם תורת ה', שפת המדינה, ודרכי המוסר. הלא אז יעלו ברום המעלה, ויהיו לברכה ותפארת."³⁵

אסביר את משמעותם של הנושאים שלעיל:

1. תורת ה' – לימודי היהדות של ה'חדר', הכוללים: קריאת עברית, חומש עם פירוש רש"י, וגמרא. לימוד זה היה בעיני הרב מוהליבר הראשון והחשוב ביותר, אך הוא התנגד להשתקעות בלימוד זה בלבד.

2. כל מלאכת יד –

א. מלאכת כפיים – הרב מוהליבר הטיף בהתלהבות לעבודה פרודוקטיבית – מלאכה או חקלאות. הוא התלונן על היחס השלילי של יהודי הגולה לחקלאות ולמלאכה, וגינה את עיסוקם במסחר. הוא ראה במסחר שהיה נפוץ בקרב היהודים, עסק לא ישר המביא את העוסק בו לעורמה ומרמה. במאמרו 'אושר האדם' הוא כותב: "ומדוע זה מאסו בני עמנו בכל מלאכת יד? אבותינו הראשונים היו עובדי אדמה ורועי צאן, מגדולי חכמי התלמוד ז"ל היו בעלי מלאכות שונות, וכל זה לא האפיל זוהר מעלתם. ונהפוך הוא כי על חכמתם הרבה נתוספו טהרת הלב ומנוחת הנפש. ורק אנחנו כלימה תכסה פנינו ללמד את בנינו אומנות. הגם לאכול לחם בלתי מגועל בעושיק ותרמיה, רק מעמל ידיו ויגיע כפיו, הגם זה לאשמה תחשב! הלא חז"ל אמרו 'גדול הנהנה מיגיע כפיו יותר מירא שמים' (ברכות ד"ח ע"א)"³⁶

ב. 'חכמת הלב' – מקצועות המבוססים על השכלה ומדע.

באומץ לב מיוחד השמיע הרב מוהליבר את דעותיו בנושא זה שנחשבו נועזות ביותר בפי רב חרדי מסוגו. הוא האמין שיש לשלב בין תורה לחכמה, בין יראה להשכלה מכיוון שהן משלימות אחת את השניה. המצב הרוחני של דורו, בעקבות התפשטות ההשכלה, היה ירוד ובדר"כ מי שהלך בדרך ההשכלה התנתק מחיי התורה. לכן הוא טען שתחילה צריך להחדיר ולהפיח אמונה בלב הצעירים ולחשל את רוחם, אך לא לחשוש לאחר מכן ללמד חכמה והשכלה שמא אמונתם תיפגע. גם עתה אם כל איש משכיל ביראת ה' יחנך את בנו על ברכי האמונה הטהורה, וירחיק מאתו אמונת שוא וטפל, ויתאמץ לטעת בקרב לבבו עמוק עמוק את לימודי חו"זי ה', אשר בשלהבת-יה הטיפו אמרי קדוש ישראל, ובשטף

³⁵ עתון הלבנון, שנה עשירית, המאמר: "אושר האדם". עמוד 210.

³⁶ שם.שם.

רוחם והתלהבות נפשם הוריקו נחלי אש להבעיר את לב השומעים למוסר ה', בדיעות טהורות ומצורפות, ומידות נעלות ונשגבות... ואז כאשר יגדל לא יהיה בזה לדברי חכמים ויהדותם... אז אך אז, ילך בטח בדרך החכמה, והתורה והחכמה תתלכדנה אצלו ולא תפרדנה, ויהיה לנס עמו.³⁷ ועוד הוא כותב על הצורך בלימוד 'חכמת הלב': "והנה אם כי שושנת החיים אשר בגן החכמה, קוצים וחרולים סביב לה, עכ"ז לא נאמר נואש מלהשיגה. ושווה היא כל עמל ותלאה אשר נסבול למענה. כי כאשר תשיג ידינו לטעת אותה על מבועי התורה בכרם ה', אזי תפרח כחבצלת השרון וריחה הטוב ישאפו כל רוזני ארץ, וכרם ה' יהיה לשם ולתהילה."³⁸

הרב מוהליבר ראה לנגד עיניו את המטרה שיש לחדש את הדגם שרווח בעם ישראל בתקופות שונות בעבר: יהודים אנשי אשכולות, אמונים על תורה ודעת, תלמידי חכמים שהם גם רופאים, פילוסופים, משוררים, מדענים ומדינאים. וזאת אפשר לעשות בעזרת חינוך טוב של לימוד חכמה שלא פוגע ביראה. "כי הלא ידענו אשר זה לפני שנות מאות שנים, הרבה מגדולי עמינו, היו: רופאים, פילוסופים, מורים בבתי חכמה הכוללים, וגם מהם אשר היו רבי המלוכה, והתעלו לפקודות גבוהות במשרת המדינה. ועכ"ז היו נאמנים לה' ולתורתו. ומדוע? יען כי התחנכו בחינוך טוב, ויראתם קדמה לחכמתם."³⁹

הרב מוהליבר האמין שיש לאחד את התורה עם החוכמה, והיראים באמת הם אלו שגם משכילים. לטענתו, ההשכלה היא ערך חיובי החסר בחברה היהודית, והיא אף הכרחית לשם קיומם של חיים דתיים שלמים. "ידעתי כי היראים באמת הם גם משכילים כי 'באין חכמה אין יראה' והמשכילים על דבר אמת הם גם יראים, כי 'באין יראה אין חכמה'.⁴⁰

נסיונו האישי של הרב מוהליבר, שחונך על-ידי אביו להיות תלמיד חכם אך גם משכיל במקצועות החול וגם דואג לפרנסתו שלא מלימוד התורה (הזכרתי זאת בפרק א' בעבודתי).⁴¹ וכן הכרתו את ההסטוריה היהודית, בה ניתן להבחין בקהילות יהודיות שהצליחו להגיע להישגים בתחומי התורה וההשכלה בעת ובעונה אחת, - נטעו בו את

³⁷ שם. שם.

³⁸ שם. שם.

³⁹ שם. שם.

⁴⁰ עתון הלבנון, שנה תשיעית, המאמר: "היראה וההשכלה". עמוד 114.

⁴¹ אומנם הרב מוהליבר עסק במסחר ולא במלאכת כפיים כפי שדרש כמה שנים לאחר מכן, אך נכוון מכך עוד בבחרותו ולא חזר לעסוק בזה.

הביטחון באפשרות הצירוף של תורה והשכלה, והגבירו בו את האמונה שאלו ביטויים של אמת אחת.⁴²

הוא אף הציע להקים, בסיועם של השלטונות הרוסיים, מוסדות חינוך יהודיים בהם יתגשמו רעיונותיו החינוכיים וישולבו תורה והשכלה. הרב מוהליבר קיווה שהרפורמה החינוכית שלו, הקרובה למדיניות ההשכלה הממשלתית, תפחית את לחץ הממשלה על מערכת החינוך היהודי.

3. שפת המדינה – בראות הרב מוהליבר את מצב היהודים בתקופתו, חשב לנכון כי מוכרחים היהודים לדעת את שפת המדינה – השפה הרוסית על בוריה, בכתב ובע"פ. שליטה בשפת המדינה תביא לדעתו, גם לחיים טובים יותר אצל היהודים, וגם לשיפור ההבנה עם שכניהם הגויים ועם הממשלה. לגבי רכישת חיים טובים יותר הוא אומר: **"כל איש ישר יחזה, יודה, כי לפי רוח הזמן, רק בדרך הצלחה רחוקה יוכל האדם להשיג חיים נעימים ומאושרים, אם לא ידע לדבר צחות ולמשוך בעט סופר מהיר בשפת המדינה."**⁴³ ובמקום אחר הוא מוסיף שמצב העם הקשה לא מתיר לנו עוד לשבת בלי מעש ולקוות ולצפות שמה' תבוא הישועה. אנו חייבים לפעול וללמד את בנינו שפת המדינה ושאר החכמה כדי לשפר את מצב חייהם ולהחזיר את כבוד התורה. **"הן מצב עמנו פרוע מאד ועל אורחות חיינו מוטלים אבני נגף מהמחסור והעוני. כבוד תורתנו הקדושה הולכת הלוך וחסור, ומדוע יחשו גדולי עמנו?... אבל מחשים יען כי מחכים לתשועת ה'...היתכן דרכנו זה?... בהיותנו בס"פ, גיליתי את דעתי להציע איזה אופנים אשר בהם נאמת לפני הממשלה יר"ה, וגם גדולי עמנו יוכחו כי הננו חפצים באמת ובתמים ללמד את בנינו שפת המדינה, ושאר הידיעות הנחוצות לפי הזמן והמקום באופנים שנהיה בטוחים אשר הדת והאמונה תשאונה בתוקפם, ואז כאשר גדולי עמנו... יתנו יד לתמוך את המפעל הגדול הזה...לאחד את התורה והחכמה, יש תקווה לאחריתנו לתת שארית פליטה לתורתנו."**⁴⁴

בפנקס ביאליסטאק מסופר כי הוא היה כועס על מנהיגי הקהל, על שהיו דואגים רק לחינוך עצמם ובני ביתם על-ידי לימוד שפת המדינה, ואילו את עניי העם היו משאירים חסרי השכלה וחסרי יכולת להתפתח ולחיות חיים פרקטיים וטובים: **"בהזדמנויות היה מעניש את מנהיגי הקהל על הנהגתם הנלוזות. פעם בדרשה של שבת תשובה לפני כחמישים שנה,**

⁴²ירדן, יואל. הגותו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר תרל"ג-תרל"ד. עמוד 38.

⁴³עתון הלבנון, שנה תשיעית, המאמר: "היראה וההשכלה". עמוד 122.

⁴⁴עתון הלבנון, שנה עשירית, המאמר: "אושר האדם". עמוד 225.

לפני גדולי למדני המקום, גבירים, מנהיגי הקהל, ודתיים פנטיים אמר: 'את ילדיכם אתם מחנכים להיות 'משכילים' מחונכים כדי להיות סוחרים, מוכנים לחיות חיים פרקטיים, אך את כל יראת השמים שלכם אתם מטילים על העניים שילמדו בתלמוד תורה, ושם אין מלמדים אותם אפילו את שפת המקום, ועתידם להיות בטלנים, שדכנים, מתוכים וכדו'.⁴⁵ לגבי שיפור ההבנה עם הגויים ועם הממשלה הוא טוען כי ידיעת שפת המדינה תאפשר לנו לשוחח בכתב ובע"פ עם הנוכרים סביבנו, תועיל לשפר את ההבנה עם הנוכרים, ובעיקר עם הממשלה, ולשמור על 'כבוד ישראל'. "היגדל כבוד ישראל בגויים באין פה לדבר? היתכן להאיר דרך לאחרים באין נגה על דרכנו? הן נודע לכל כי בהעדר הכרתנו בשפת המדינה קנתה לה הממשלה יר"ה אשר ליבה אך טוב לנו, מושגים שונים על עמנו, ולוא היה לנו פה לדבר כי עתה יכולנו בכל עת להגיש עצומותינו ולגול מעלינו דיבת שוטנינו, ולהראות צדקתנו וצדקת תורתנו יחד, וגם הממשלה יר"ה ראתה ותשמח בצדקת בניה חוסי בצלה."⁴⁶

4. דרכי המוסר –

א. בתוך היהודים בינם לבין עצמם – הרב מוהליבר קבל מאד על המצב המוסרי של עם ישראל. במאמרו 'אושר האדם' הוא מבקר את העם וכך הוא כותב: **"בשלימות המיזות ירדנו פלאים... הננו רואים על הרוב את האדם מדקדק מאד בדברים שבינו לבין קונו ויקל לעצמו בדברים שבינו לבין רעהו."**⁴⁷ במאמרו 'היראה וההשכלה' הוא מנסה לעורר את יהודי דורו למעלת השלום והאהבה, וחוזר כמה פעמים על הצורך החשוב של אחדות העם **"למען ידעו הכל כי האושר היותר נעלה בעמינו היא ברית האהבה והשלום."**⁴⁸ בתחילת מאמרו הוא משווה את עם ישראל לארבעת המינים ואומר, שכמו שיש לקשור את המינים השונים כל-כך אחד מהשני לאגודה אחת, כך גם עם ישראל צריך להתאגד לאגודה אחת, ולא להטיל דופי איש באחיו. הוא קורא ליראים ולמשכילים להפסיק את ה'מלחמות' ביניהם, להתאחד אחד עם השני, ולהפסיק לדאוג כל אחד רק לעצמו. **"התורה האלקית, והחכמה העליונה, אשר שתיהם למטרה אחת כוננו, והוא השלום... ולא בשובה ונחת יתוכחו אלה עם אלה. אבל ברעש וחזקה ילחמו, ירעצו וירוצצו איש את אחיהו... עד כי כל איש פנה לדרכו ולבצעו ואין דואג בעד העם כולו."**

⁴⁵הערשבער, אברהם שמואל. פנקס ביאליסטאק. עמודים 174-175. (תרגום שלי מידיש).

⁴⁶עתון הלבנון, שנה עשירית, המאמר: "אושר האדם". עמוד 218.

⁴⁷שם. עמוד 218.

⁴⁸עתון הלבנון, שנה תשיעית, המאמר: "היראה וההשכלה". עמוד 114.

תאות המשכילים וקנאת היראים הם מקור כל הרע בעולם "קנאת היראים ותאות המשכילים בין אחים הפריאו. אלה יביטו ברוח קנאה על אחיהם הנאורים וכשמחים אלי גיל ישישו כי ימצאו להם קבר לחפות עליהם דברי בלע, ולא יאבו לדונם לכף זכות כלל, ואלה יתאו לשאוף רוח הדרור יתר על המדה הדרושה לאושר האדם, ותאותם תוליכם שולל להרוס גדר התורה והיראה. השתי כוחות הנזכרות, תאוה, קנאה, הם ראשית כל חטאת ומדון ומקור כל רעה... הקנאה והתאוה מוציאים את האדם מן העולם." הרב מוהליבר חוזר גם כאן ואומר כי יש לאחד את החוכמה והיראה "היתכן! אשר יראת ה' תאלצנו לברוח מפני החכמה כמפני דוב שכול, ולתעב כל דעת וכל תבונה, הלא ה' בחכמה יסד ארץ בדעתו תהומות נבקעו! בנות אל חי הנה, ומדוע נרחיקם; או היתכן, אשר החכמה תרמוס ברגלה כל קודש, ותתנכל על אחותה היראה להכריתה מארץ החיים. הלא הכתוב אמר 'הן יראת ה' היא חכמה וסור מרע בינה' (איוב כח)."⁴⁹

ב. בין היהודים לגויים – אזרחי המדינה הגויים מגנים את היהודים על שאינם מתחשבים בהם, על שהם מתחמקים בכל דרך מלעבוד בצבא, ומתנגדים לפקודות ממשלה ועוד. אך למרות שגם אם יש בודדים מבין היהודים המפרים חוק, מגנים הגויים את כולם. אף-על-פי-כן אומר הרב מוהליבר שעלינו לעשות הכל בכדי לא לתת מקום לאף דיבת שוא, ולחנך את ילדינו לאהוב ולכבד את מלך מדינתם הנותן להם הגנה. בנוסף, אנו מחויבים ע"פ תורתנו לאהוב כל אדם, לדרוש בטובתו ולא להונות אותו, בלי הבדל דת ואמונה. "ע"כ עלינו לפלס את דרכינו בלי תת מקום אף לדיבת שוא. וזה כאשר נתאמץ לנטוע בלב כל איש הישראלי ואף כי בלב צעירי ימים, את האהבה והמורא אשר נתחובבו למלכנו אשר אנו חוסים בצילו, עפ"י חוקי התורה, וכי כל חוקי הממשלה יר"ה, הם רק לאושר המדינה והצלחתה, ועפ"י דין תורה קדושים הם לנו, ומחוייבים אנו למלאותם בלי מגרעת. עוד זאת, בהיות אשר גם בעתות החשוכים...אשר ישראל היה עשוק ורצוף, נמצאו הרבה מאמרים בתלמוד המחובבים אותנו לאהוב את כל אדם, ולדרוש טובתו, ולהשיב אבדתו, שלא להרבות בנשך, שלא להונו, באין הבדל דת ואמונה...ואף כי בזמנינו זה, אשר משפט אחד לכל האנשים באין הבדל דת...ביתר שאת מחוייבים אנחנו להראות בכל עת, את ישרת לבבנו, וצדקת נפשינו אשר גם משנאינו היותר גדולים לא ימצאו עלינו דברי עמל ורוח."⁵⁰ במקום אחר, אף מוסיף הרב מוהליבר, שיכולים אנו וגם

⁴⁹שם. שם.
⁵⁰שם. עמוד 122.

יהיה לנו לתועלת אם נלמד הלכות דרך ארץ גם מהגויים "וידוע כי רבותנו בעלי התלמוד

למדו הרבה פעמים איזה הלכות ד"א משאר לאומי תבל."⁵¹

הגותו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר והשינויים שהציע לערוך, נבעו מתוך אהבתו הגדולה לעמו, מרצונו העז לפשר ולהשכין שלום בין הנצים, ומאמונתו הכנה שההליכה בשביל הזהב היא היא הדרך הנכונה לטפל בבעיות הרוחניות, הכלכליות והמדיניות של העם. הרב מוהליבר היה ידוע באדיקותו הדתית ולכן לא נחשד מעולם ברצון לפגוע במסורת. אך למרות זאת, מרבית הרבנים החרדים נשארו פאסיביים או התנגדו לרעיונותיו, מכיוון שהללו דמו דמיון רב לרעיונותיהם של המשכילים (אומנם המתונים שביניהם).

הרב מוהליבר גרס, שהיריבות הקשה בין המחנות היא מן הסיבות העיקריות לחולשתה של יהדות רוסיה, ושרק איחודם של כל הצדדים סביב אידיאל משותף של יראה והשכלה, יביא להבראת

המצב.⁵²

⁵¹ עתון הלבנון, שנה עשירית, המאמר: "אושר האדם". עמוד 218.

⁵² חובב, ימימה. הרב שמואל מוהליבר. עמוד 12.

פרק ג' – הגותו של הרב מוהליבר בנושא ארץ-ישראל

1. תורתו הלאומית – רעיונותיו המודרניים

בשנת תרל"ה (1875) החל הרב מוהליבר לעסוק ולפעול גם למען רעיון נוסף: רעיון חיבת ציון ויישוב ארץ-ישראל. לימים פרסם נכדו, ד"ר יוסף מוהליבר דברים שכתב סבו בשנים תרל"ה-תרל"ו, וביניהם מה שכתב בשנת תרל"ו בנושא 'הגאולה'. בתחילת דבריו מתייחס הרב מוהליבר לנאמר בספר דברים פרק ל' פסוקים א'-ו', ובעקבות קושי העולה מקריאת הפסוקים, הוא מביע את דעתו בנושא זה.

בספר דברים כתוב: "והיה כי יבואו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה וגו' ושבת עד ה' אלקיך ושמעת בקולו ככל אשר אני מצוך היום וביניך בכל לבבך ובכל נפשך, ושב ה' אלקיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים וגו' והביאך ה' אלקיך אל הארץ וגו' ומל ה' אלקיך את לבבך וגו'".

מקשה הרב מוהליבר: "הכתובים הללו קשה להבין כפי פשוטם, דהא לפי המבואר בכתוב לא יקבצם ה' רק עד אשר ישובו אליו בכל לבבם ונפשם, וא"כ, מאחר שכבר שבו אליו בכל לבבם,

למה צריכים עוד שימול ה' את לבבם להשיבם אליו?"⁵³

מתוך קושי זה, מפריד הרב מוהליבר בין שני סוגים של הגאולה העתידה לבוא – גאולה בדרך נס וגאולה בדרך הטבע. רוב הרבנים והאנשים בדורו סברו שהגאולה תבוא בדרך הנס בזמן ובצורה שייקבעו על-ידי השי"ת, ואל לו לאדם להתערב בתהליך זה.⁵⁴ אך הרב מוהליבר, שסבר כדעתו של הרב קאלישר, והסתמך על מאמרי חז"ל, טען "שהגאולה או לכל הפחות התחלת הגאולה תהיה בדרך טבעי... קמעא קמעא"⁵⁵ (בשלבים), "הגאולה תהיה במדרגה נמוכה וכדרך טבעי"⁵⁶.

לדעתו, עם ישראל לא זכה שהגאולה תהיה בדרך הנס, ולכן עליו לפעול בדרך הטבע לקרוב הגאולה, וזו תבוא בעתה: "אם לא זכו תהיה בעתה, ר"ל עפ"י דרך הטבע... כי כל עם אשר הוא קיים ועומד אע"פ שהוא במצב השפלות עכ"ז תגיע עתו להשיג רום מצבו... השי"ת הבטיח לנו בתורתו 'וגם בהיותם בגויים לא מאסתים ולא גאלתים לכלותם'."⁵⁷ הרב מוהליבר הסיק שבני דורו אינם זכאים לגאולה ניסית "כי מאחר שהראשונים בגודל צדקתם לא זכו להחיש להם

⁵³ ספר שמואל י, מוהליבר. 'דעותיו והשקפותיו של רבי שמואל'. עמוד קנג.
⁵⁴ על-פי תפיסתם, רעיון התחיה הלאומית והמפעל הציוני נוגד את מחויבותנו לחכות לגאולה, והוא בבחינת דחיקת הקץ והחשת

הגאולה.
⁵⁵ שם. שם.
⁵⁶ שם. שם.
⁵⁷ שם. שם.

הגאולה שתהיה נסית אנחנו ודאי לא נזכה לזה"⁵⁸, אבל למרות שאיננו זכאים לגאולה בדרך הנס אל לנו לשבת בשקט ולחכות שתבוא, אלא לקדם אותה בדרך הטבע "כל איש אשר לו שכל ישר, עלינו לצפות אל הגאולה 'בעתה' והיא תהיה עפ"י דרך הטבע ובמדרגה נמוכה."⁵⁹ הרב מוהליבר היה משוכנע שדורו הוא דור הגאולה, מכיוון שמצבו הגשמי הלך והשתפר על-ידי השגת אמנסיפציה ליהודי אירופה, אנשיו השתלבו בתפקידים פוליטיים, והגיעו למעמד כלכלי גבוה. ולכן, אם לא זכו לגאולה ניסית, עליהם לפעול לגאולה בדרך הטבע. "כי כבר האיר לנו קצה השחר, השגנו זכויות וחרות, ומאתנו אנשים העומדים ברום המעלה בחכמה בכסף ובמשרה, וזהו אם לא זכו תהיה בעתה, ר"ל שמעט מעט נתעלה מעלה עד שנשוב לארצנו. אמנם אופן גאולה כזאת יהיה במדרגה נמוכה לכה"פ בהתחלה, כי דרכי הטבע אינם כמדלגים על ההרים אלא בהדרגה." הרב מוהליבר רואה ביהודים בעלי המעמד הגבוה, החכמים והעשירים, את אלו שצריכים להשתדל למען הבאת הגאולה לעם ישראל "לפני כל מלכי תבל ורוזני ארץ שיסכימו להיטיב עם עמנו תחת הצרות והמכאובים, אשר הציקו אבותיהם לאבותינו", ואז יחד עם ההשתדלות שלנו "השי"ת יעזור לנו להשיג את ארצנו ולקבץ את פזורנו."⁶⁰

על הקושי שהעלה בתחילת דבריו עונה הרב מוהליבר, שעם ישראל לא זכה לגאולה ניסית אלא לגאולה טבעית, ומכיוון שחלק מהעם הזניח את תורתו לטובת השתלבותו בחברה הסובבת, התהליך של הגאולה הטבעית, והשיבה לארץ ישראל, יגרום לשבים לחזור בתשובה "אז ישפוך עלינו ה' את רוחו ממרום להפוך את לבבנו לעובדו באמת."⁶¹

בפנקס ביאליסטאק, בפרקים המתארים את גדולי התורה של העיר, מתייחס המחבר לרעיונו המודרני של הרב מוהליבר וכותב: "הוא לא היה רב חרדי בדומה לאחרים שקבע כי יש לשבת ולחכות, ולהאמין בביאת הגואל ובבא המשיח, אלא הוא האמין בכתוב בתורת משה (דברים, ט"ו, י"ח): 'וברכך ה' אלקיך בכל אשר תעשה'. לכן חייב האדם הפרטי, והכלל כולו, לעשות מעשה לפני בא המשיח ואלקים יעזור. אמר: כדי שמשיח יבא עלינו לפני כן לקנות ולבנות את ארץ-ישראל."⁶²

פעולתו הראשונה של הרב שמואל מוהליבר לטובת יישוב ארץ-ישראל היתה בשנת תרל"ה (1875), השנה בה נחוג בכל תפוצות ישראל יום הולדתו התשעים של השר משה מונטיפיורי. לרגל האירוע

⁵⁸ שם. עמוד קנד. בהמשך הוא כותב "הן זה איזה מאות שנים אשר היו ימי הביניים, שאז עמדו ישראל ברום המעלה ברוחניות, כי אז היו גאוני התורה צדיקים וקדושים מאד נעלים, ובגשמיות היו בתכלית השפלות כי היו הפקר לכל ואלפי רבבות קדושים וטהורים נשרפו על קדושת שמו" (עמוד קנה), ולכן סובר מוהליבר שאם דור ימיה"ב לא זכה לגאולה ניסית, ודאי וודאי שדורו שהולך ופוחת במצבו הרוחני, לא זכאי לכך.

⁵⁹ שם. עמוד קנד.

⁶⁰ שם. שם.

⁶¹ שם. עמוד קנה.

⁶² הערשבוער, אברהם שמואל. פנקס ביאליסטאק. עמוד 171. (תרגום שלי מאידיש).

נוסדה הקרן 'מזכרת משה', שמטרתה היתה להקים יישובים עבריים בארץ-ישראל. בערים שונות ברוסיה נערכו מגביות לקרן זו, והרב מוהליבר התגייס למגבית בעירו ראדום והצליח לאסוף סכום הגון. מאז השקיע את כל כוחו ומרצו ברעיון יישוב הארץ, שנעשה לחזון חייו.

הרב מוהליבר הכיר היטב בחידוש שבהשקפותיו לעומת השקפותיהם של מרבית רבני ובני דורו. בתשובה שנתן בענייני הלכות יישוב ארץ-ישראל ואתרוגי ארץ ישראל לרב שמחה ביק, רבה של מוהילוב, מתאר הוא בהתחלה את הבדלי הגישה באהבת הארץ בינו לבין רבנים או יהודים חרדים אחרים (כמו הרב ביק עצמו), שגם הם אוהבים את ארץ הקודש, אך מתנגדים ל'חובבי ציון':

"כמוהו כמוני לבו הטהור בוער בשלהבת י' באהבת הארץ הקדושה, ובכל נפשו יחפוץ ביישובה ותיקונה, אמנם חלוקים אנחנו מעט באופן האהבה: כבוד תורתו מתפלל במכתבו, וזו לשונו:

'אלוקי יחנני ויברכני לשחרר בית דבירו השמים והחרב, וללחוד עפרותו, ולרצות אבניו ורגבי חרבותו', ואנכי אתפלל לאלוקי עושי ובוראי אשר יזכני לראות בית דבירו בנוי ומשוכלל,

ואם חלילה עוד לא אזכה בימי לזה, אזי לכל הפחות יעזרני על כבוד שמו לעלות לארץ הקודש ולפדות איזה כבוד ארץ מידי זרים, ולקחת חלק ביישובה לבנות עליה בתים לזרוע שדות ולטעת כרמים ובני ציון היקרים ישבעו מטובה ויתענגו על פריה, אז אדע כי פעלתי מה בימי חיי הבלי

לטובת עמנו הנדכא וארצנו הקדושה והאומללה."⁶³ (ההדגשה במקור)

לאחר גל הפרעות הראשון ביהודים בשנת 1881, שכונו 'הסופות בנגב', בו נפגעו קשה בנפש וברכוש למעלה ממאה קהילות יהודיות בדרום מערב רוסיה, התייצב הרב מוהליבר בראש תנועת 'חיבת-ציון' שהתחילה אז את דרכה. יהודי רוסיה שהתאכזבו מהשלטונות והתיאשו מן הסיכוי לשפר את מצבם הכלכלי והחברתי ראו כי אין מנוס אלא להגר מהמדינה. תוך זמן קצר הצטופפו אלפי פליטים יהודים בערים ברוד ולבוב שבגליציה. הרב מוהליבר שכבר קודם הפרעות היה חובב ציון והאמין ביישוב ארץ ישראל, החל לפעול להפניית המהגרים לארץ-ישראל.⁶⁴ אך ארץ-ישראל באותה התקופה היתה עניה ונידחת תחת שלטון מסואב, ורוב הפליטים הופנו לארה"ב. בסיוון תרמ"ב נפגש הרב מוהליבר בוורשה עם שניים מראשי ההנהגה הרבנית ברוסיה ופולין – ר' יוסף דב סולובייצ'יק מבריסק ור' אליהו חיים מייזל מלודז', ובהשפעתו פרסמו שלושתם 'קול קורא', ה'קול קורא' הראשון שפנה אל יהודי רוסיה וקרא להם להתארגן באגודות לשם הגירה לארץ-ישראל. 'קול קורא' זה נשלח לכל הרבנים כדי לעורר אותם לעבודת יישוב ארץ ישראל בעירם

⁶³ שו"ת מהר"ש מוהליבר. סימן יט. עמוד מג.

⁶⁴ הרב מוהליבר נסע על חשבונו הפרטי ללבוב לעמוד מקרוב על הנסיבות ולשכנע את הנדבנים המפנים את הפליטים לאמריקה, שבמקום זאת, ישלחו אותם לארץ-ישראל. הוא מצא לעצמו ידידים אך שכנועיו לא הצליחו.

ובקהילותיהם. שני הרבנים שהצטרפו לרב מוהליבר לא היו מ'חובבי ציון' ואף הסתייגו מדרכם, אך המניע העיקרי שהביאם לחתום על ה'יקול קורא' היה חששם שהגירת יהודים רבים לאמריקה תגביר את השנאה כלפיהם, ובנוסף, חילון המהגרים ממזרח אירופה יגבר. הרב מוהליבר חשש כמותם, אך אין ספק שהוא פעל גם ממניעים לאומיים. תגובתם לנדבנים שהפנו את הפליטים היהודים לאמריקה מפאת הקשיים והעוני בארץ-ישראל היתה שתכנון חכם ומחושב ותהליך הדרגתי, יביא לקליטה טובה ומוצלחת של העולים לארץ.⁶⁵ "...ההכרח הביאנו להגיד דברים אחדים אשר לפי קוצר דעתנו מצאנו נחוצים לקדם פני הרעה שלא תבוא ח'ו'... מצאנו עצמינו כמחויבים לבקש מכל אשר תורת ה' יקרה בעינינו לבלי יעלה אמריקא על דעתו, ופת חריבה במדינתנו אם גם ח'ו בלי שלוה, טוב לנו כי נשמור לעשות את כל הכתוב בתורתנו הקדושה שבכתב ובע"פ. אך אם ראוי ונכון לבקש מפלט לרצוצים ונענים המוכים ולוקים, דרך אחת היא לעלות אל ארצנו הקדושה, אבל לא בחפזון ולא בבהלה כי אם בדעת ובחשבון... והיה אם יצו ה' את דברו ויצליח לנו את הדרך הזאת, יהיה זה לבית מנוס אם ח'ו תקום צרה, וזכות ארצנו הקדושה תעמוד לנו שלא נדע מהיום עוד מכל צרה, וישכון ישראל לבטח, אמן."⁶⁶ (ההדגשה במקור).

בחודש חשון, שנת תרמ"ה (1884), התכנסה בעיר קטוביץ' שברוסיה הוועידה הראשונה של תנועת 'חיבת ציון' ביוזמתו ובהמרצתו של הרב שמואל מוהליבר. "בהופעתו על בימת הדוברים, כמו גם בהליכותיו ומעשיו כל ימיו, התמזגו הישן והחדש: נאמנות למסורת ולקודשי ישראל עם דבקות ברעיון הלאומי. פאותיו, זקנו הארוך ולבושו הרבני, וכן הציטוטים הרבים מכתבי הקודש, שהיו משובצים בדבריו, שיוו לו מראה של רב הדורש בפני עדתו בבית הכנסת. אך מתוכן הדברים נשבה רוח חדשה, רוח לאומית מודרנית."⁶⁷ בנאומו פרש בהרחבה את תורתו הלאומית בכללה. הוא העמיד את חזון העצמות היבשות של הנביא יחזקאל כמשל לארועי ההווה. בספר יחזקאל מתאר הנביא עצמות יבשות המתקרבות זו לזו למשמע קול רעש גדול וקמות לתחיה לאחר שהופחה בהן רוח. את העצמות היבשות דימה הרב מוהליבר ליהודי דורו המתבוללים ומתרחקים מהעם, ואת הרעש הגדול דימה לגלי האנטישמיות ולפוגרומים שפקדו את יהודי אירופה באותן השנים. על-פי הנמשל של הרב מוהליבר – גלי האנטישמיות גורמים לזעזוע עמוק בתוך העם היהודי כולו, ולפיכך גם לרצון והתחלה של התקרבות והתלכדות של כל חלקי העם. אך זה עדין לא מספיק בכדי להפיח

⁶⁵ הם הציעו שכל רב בעירו יאגוד אגודות של עשרה אנשים לכל הפחות באגודה, אנשים אלה יכניסו מכספם לקופה משותפת, ישלחו נציגים לקנות קרקע וציווד, ולדאוג להכשרת הקרקע, ורק אחר כל ההכנות הללו שיערכו לפחות שנה, יעלו היתר.

⁶⁶ ספר שמואל. הרב י, ל, הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמוד כ-כא.

⁶⁷ חובב, ימימה. הרב שמואל מוהליבר. עמוד 5.

שוב חיים בשבורי העם. לשם כך דרושה גם רוח חדשה שתנשוב בעם, שלדעת הרב מוהליבר היא הרוח הגלומה ברעיון שיבת ציון. רעיון שיבת ציון שאינו מנותק מהמציאות אלא אידאל הניתן להגשמה קרובה ובדרך הטבע. "חוזה י' ראה את הבקעה והיא מלאה עצמות, עצמות כנסת ישראל שנפזרו לכל רוח ופאה ועל פני ארץ רבה ועמק עכור. בין העצמות האלה היו וישנן רבות יבשות מבלי כל לחלוחית של הרגשה ואהבה לכנסת ישראל וצור מחצבתם. העצמות האלה הן המה האברים המדולדלים שכמעט נותקו מן הגוף, האומרים: 'אבדה תקותנו, נגזרנו כולנו', שעם ישראל חדל להיות לו אורח ככל לאומי התבל ואין לו תקנה כי אם ביטול ישותו וכריתת אחריתו. אך כמעט נשמעו דברי חוזה י', 'והנה רעש' ורעם בגלגל האנושיות. צרות רבות ותכופות וסערות המה חלו על ראשי כל אחינו, רוח קוטב האנטישמיות קרב אלינו להשחיתנו מבלי להבחין בין עובד אלוקים לאשר לא עבדו. חיש קל קרבו העצמות עצם אל עצם. אך ההתקרבות זאת לבדה עוד לא היתה דיה להחיות את הנואשים מתקווה. כי כל רוח מאוחדת וכוללת את כל פינות עמנו לא היה עוד במו, עד אשר נחה הרוח שנית על יחזקאל ויאמר: 'ונתתי בכם רוח וחייתם והנחתי אתכם על אדמתכם'. הם המה הדברים אשר יש בכוחם להפיח רוח בעצמות יבשות, לעורר את פינות עמנו לחיים חדשים, להסיר מאיתנו חרפת לאומים וכלימת גויים ולקיים בנו נבואת החוזה: 'כי הנני אליכם... ונעבדתם ונזרעתם... ונושבו הערים והחרבות תבנינה...'”⁶⁸

בשובו מהביקור שערך בארץ-ישראל עם משלחת של חובבי ציון, בשנת תר"ן, כתב את מאמרו: 'מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה'. במאמר זה הוא נותן את הביסוס ההלכתי לחיבת ציון וליישוב הארץ. הוא מסתמך על דברי הרמב"ן וטוען כי יש לשבת בארץ-ישראל וליישובה. כלומר, לא מספיק רק לגור בארץ-ישראל אלא צריך גם לעסוק ביישוב הארץ והפריחתה "האמנם כי עיקר מעלת הישיבה בארץ היא כאשר הישיבה בארץ גורמת ישוב הארץ והיא המעלה השניה שחשבונו אבל העיקרית, כי הישיבה בארץ לבד זולת העסק בישיבה לא תתחשב למצוה גדולה כל כך. דהנה הרמב"ן ז"ל בספר המצות שלפי דעתו שכחם הרמב"ן ז"ל לחשבם, השב ג"כ מצות ישיבת הארץ וישובה... אמנם בקניית קרקע לבד עוד לא קיימנו המצוה בשלימותה, דבמצוה זו יכללו שני דברים: והורשתם את הארץ וישיבתם בה, והנה הקנייה היא הירושה,⁶⁹ אבל הישיבה עוד לא נתקיימה, והישיבה לפי דעת הרמב"ן ז"ל היא ב' מיני הישיבות שבארנו: א' הישיבה בארץ, וב' ישיבה של הארץ. וזה כתב הרמב"ן ז"ל שלא נעזבה כו' או

⁶⁸ דרויאנוב, א. כתבים לתולדות חבת ציון. עמוד 316. מתוך: חובב, ימימה. הרב שמואל מוהליבר. עמודים 5-6.
⁶⁹ הרב מוהליבר סבר שבזמנו אין לרשת את הארץ במלחמה, אסור ליהודים למרוד באומות שהם חוסים בצילם, ומכיוון שגדולה מצוות ירושת הארץ מכל המצוות שבתורה, צריך להשתדל לקנות את הארץ מיד עם העליה אליה.

לשממה. שלא נעזבה כו' היא הירושה, ושלא נעזבה שממה רק לעבוד אותה היא הישיבה, דהיינו שנשב בארץ וגם לעשותה ארץ חמדה בנטיעות וזרעים"⁷⁰ (ההדגשה במקור). בהמשך דבריו, לאחר שהוא מברר את פרטי המצוה הוא מונה שלש מדרגות בישוב הארץ: "א) נטיעת כרמים ופרדסים הוא הישוב היותר גדול; ב) בנין בתים; וג) זריעת תבואה וירקות."⁷¹

הרב מוהליבר, שהביע כבר בעבר (בתחילת שנות השבעים) את דעותיו החינוכיות בענין הפרנסה – שאדם צריך לעבוד לפרנסתו, ובענין סוג הפרנסה – שאדם צריך לעבוד בעבודה פרודוקטיבית ולא לעסוק במסחר המביא את העוסק בו לעורמה ומרמה,⁷² מתייחס לנושא זה גם בהקשר לישוב ארץ ישראל. בענין הפרנסה הוא כותב: "שנטיעות הם עיקר הישוב ושעסק הנטיעות קודם לשארי דברים, יען כי מהנטיעות תוצאות לפרנסת האדם בריוח."⁷³ ובענין סוג הפרנסה הוא כותב: "אחי ורעי, בני עמי, החביבים ויקרים לי כנפשי, אשר זכיתם לעלות לארץ הקדושה ולקנות כבוד ארץ, וגם כבר נטעתם כרמים ובניתם עליה בתים אשריכם ואשרי חלקכם, עולמכם תראו בחייכם, הנכם חופשים מגלגלי המסחר אשר הייתם אסורים לו בחבלי שוא, ומלא תרמית ואונאה, ובכל רגע ורגע הייתם נכונים שיהפך עליכם אופן גלגליו, עתה איתן מושבכם, ואתם נהנים מיגיע כפיכם, אתם עובדים אדמת הקדש במנוחה והשקט, לא תפחדו עוד משאון המסחר וזעפו, תהפוכותיו לא תדעו, מי יכול להעריך אשריכם וטובכם בזה ובבא! וה' יתברך ישים חלקנו עמכם, אמן."⁷⁴

גם בענין לימוד שפת המדינה, שעל חשיבותו כבר עמד בתחילת שנות השבעים, בהקשר לחיים בגולה, רואה הרב מוהליבר את נחיצותו גם בארץ. הוא טוען כי אלה המוכשרים להתפרנס מעמל כפיהם (כלומר אינם זקנים או חולים), יצליחו בעזרת לימוד שפת המדינה להשתחרר מהתלות הלא רצויה בכספי החלוקה: "אמנם חסרון גדול יש בירושלים והוא כי יחזיקו לאיסור גמור ללמד שפת ערבית וצרפתית לנערי ישראל, אשר באמת הוא הכרח גדול בזמננו לדעת לשון המדינה, ובפרט בארץ ישראל אשר שם אין מבינים כלל לשון המדינה, ורובם ככולם הם כאלם לא יפתח פיו, וזאת היא סבה גדולה לבטול המסחר וההכרח לצפות ללחם הקלוקל לחם החלוקה. ע"כ החובה על גדולי ירושלים אשר דבריהם יהיו נשמעים וגם יש להם דעת בעניני העולם, להשתדל שתבטל האמונה הזאת שאסור ללמוד את השפה המוכרחת

⁷⁰ ספר שמואל. הרב י, ל, הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמודים מ-מא.

⁷¹ שם. עמוד מב.

⁷² הרחבתי על כך בפרק ב' בעבודתי שעסק בתפיסתו החינוכית של מוהליבר.

⁷³ ספר שמואל. הרב י, ל, הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמוד מג.

⁷⁴ שם. שם.

לחיות האדם ופרנסתו. ושתי שפות אלה ערבית וצרפתית הן הכרחיות באה"ק, כי ההמון

מדבר ערבית וגדולי הממשלה מדברים צרפתית.⁷⁵ (ההדגשה במקור)

ומסכם את דבריו אלה: "כללו של דבר אם נשתדל שבני ציון היקרים ידעו לדבר בשפות המדוברות כראוי וגם נשתדל להרבות בעלי אומנות ומלאכות שונות ולחלקם בערים שונות, אזי נרים מצבם הגשמי ונעמידהו על מצב טוב ונכון."⁷⁶

הרב מוהליבר רואה את כל תהפוכות הזמן ותוצאותיו הבאות לידי ביטוי בחידוש היישוב היהודי בארץ-ישראל כאצבע אלקים, ועל רקע מצב זה הוא מאיץ בגבירי ונכבדי עם ישראל 'להניח אבן בבנין ישראל' ולתת מכספם ליישוב היהודים פליטי הפרעות בארץ. "מדי דברי לא אוכל להתאפק מלדבר נגדה נא כל עמי: העוד לא תראו אצבע אלהים בכל אשר קרה לנו? הן זה קרוב לעשר

שנים אשר השקנו ה' כוס תרעלה ברוב מדינות אירופה ויקומו עלינו בני בלי שם (אנטיסעמיטים) ברדיפות ועלילות שונות, ויש אשר הרעו לנו בפועל. והנה בעת אשר כסה חשך ארץ וערפל לאומים בפתע בא לנו אור המאיר ממערב⁷⁷ והעיר ממזרח צדק, וקול קורא אומר:

שובו בנים לגבולכם, השליכו אליי כספכם ואליי זהבכם ובואו וחסו בצלי בארץ אבותיכם, אחזו איש איש אתו ומחרשתו ועדרו בלא לב ולב, כי כל טוב הארץ לפניכם! והנה במשך שש שנים קמו מעפר ערים וכפרים, בארות ועדרים, השדות מלאות חטים ושעורים, ענבים וגפנים מכסים כל ההרים... האם אין זה אות ומופת, כי זכר ה' את עמו ואת ארצו ולא מאס בירושלים

עיר קדשו וכל אשר הכינו מידו היתה זאת לנו לטובתנו להעלותנו למרומי הר ציון? ... ואתם גבירי ונכבדי עמי! אתם אחי ורעי אהובי נפשי כל המון בית ישראל, מדוע אתם מחשים עד כה ועומדים מרחוק מבנין הארץ וישובה? ... התאמצו אחי היקרים להניח כל אחד אבן בבנין ישראל, אז תראו לפניכם בזמן קצר בנין גדול ונשגב עד לב השמים יגיע בעזר אבינו רוכב שמים בגאותו. ממילא

מובן שחובה עלינו להחיש ולקנות קרקע בארה"ק כל מה דאפשר... ומי יודע כמה כמה יעלה המחיר בעוד איזה שנים, ואולי לא תהיה עוד קרקע לקנות כי כל העמים מכל הארצות מתחילים לקנות קרקעות בארה"ק, ע"כ כל מה שיהיה ביכלתנו לקנות עלינו להחיש ולקנות תיכף."⁷⁸

לאחר סקירה וניתוח של נושאים נוספים בענייני יישוב הארץ חותם הרב מוהליבר את מאמרו: עיקר הדבר וחתימת מאמרי היא, שכל אחד האוהב שערי ציון וירושלים באמת לא יסתפק במחשבה בלבד אבל יעשה ויפעול בגופו ובממונו, אז יצליח ה' לנו בכל

⁷⁵ שם. עמוד מח.

⁷⁶ שם. שם.

⁷⁷ כוונתו לנדבן הידוע הבארון אדמונד רוטשילד.

⁷⁸ ספר שמואל. הרב י, ל, הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמודים מה-מו.

מפעלינו, והארץ החרבה והשוממה תהפך לגן ה' והעיר הבזויה והשפלה תהיה לכבוד ותפארת
אמן.⁷⁹ (ההדגשה במקור).

בערוב ימיו של הרב מוהליבר החלה לזרוח שמשו של ד"ר בנימין זאב הרצל. עד מהרה הכירו
השניים כל אחד בגדולת חברו ויחסי כבוד והערכה היו ביניהם, אף שבנושאים מסוימים היו
חלוקים בדעותיהם. בכ"ז בסיון תרנ"ג (1896), כתב הרב מוהליבר מכתב לידידו המוסקבאי הצעיר
מנחם אוסישקין בו הוא מודה לו על הידיעות ועל דרישת השלום שהביא לו מהרצל אותו מכנה
"האיש המצוין ומאד נעלה..." ומביע בהמשך המכתב את רחשי לבו כלפי הרצל: "והנני

מחבק אותו מרחוק על פעולותיו הגדולות אשר אקוה כי הוא וריעיו הגדולים לא
ינמו ולא ישקטו עד אשר ירימו את כבוד ישראל בגוים לישב שאנן על נחלתו, וה' אלקי ישראל
יהיה בעזרם."⁸⁰ (ההדגשה במקור).

גם הרצל התייחס בכבוד ובהערכה אל הרב מוהליבר והגדירו כ'הציוני המדיני הראשון'.⁸¹
הרב מוהליבר תמך בהרצל וחיזק את ידיו שלא יירתע מן הקשיים ומן העומדים בדרכו, לקראת
הקונגרס הציוני הראשון אשר התכנס בבאזל בשנת 1897. הרצל ביקש מהרב מוהליבר להגיע
לקונגרס והרב מוהליבר נענה בתחילה להזמנה, אך בהגיע המועד לכינוס הקונגרס לא יכל הרב
מוהליבר להגיע לרגל מצב בריאותו הרופף ושלח את נכדו ד"ר יוסף מוהליבר עם מכתב שנקרא
מעל בימת הקונגרס ועשה רושם כביר. במכתב זה הביע הרב את תמיכתו ללא תנאים ברעיון
הציוני, והסביר שוב את דעתו כי הלאומיות אינה נוגדת את האמונה בביאת המשיח אלא היא
ההכנה הטבעית לקראת בואו: "גם צריכים כל בני ציון לדעת ידיעה גמורה ולהאמין אמונה
שלמה, כי 'ישוב הארץ', היינו: לקנות אדמה ולבנות בתים, לנטוע פרדסים ולזרוע שדות, היא
אחת המצוות היותר גדולות שבתורתנו, וישנם מקדמונינו האומרים כי היא שקולה כנגד כל
התורה. והטעם הפשוט של גודל המצוה הזאת באשר היא יסוד קיום לאומתנו... אמונתנו
ותקותנו היא מאז וגם עתה, כי יבוא משיח ויקבץ נדחי ישראל לארץ אבותיו, ותחת (אך במקום)
שהיינו נודדים בארצות זרים, נעים ממקום למקום, נשב (כבר נהיה ישובים) אז בארצנו ונהיה
לעם במלוא מובן המלה הזאת; ותחת שהיינו לחרפה ולשנינה בעיני העמים נהיה לכבוד
ולתפארת ליושבי תבל. זאת היא אמונתנו ותקותנו הנובעות מדברי נביאינו וחכמינו ז"ל ובהן

⁷⁹ שם. עמוד מט.

⁸⁰ שם. עמוד סז.

⁸¹ הזכרתי זאת בפרק א' בעבודתי.

מחזיק עמנו!⁸² הוא מדגיש שוב את החשיבות בעבודה פרודוקטיבית, בנוסף כמובן לכספי החלוקה שאמורים לתמוך במתיישבים עד שיצליחו להתפרנס בעצמם: "עלינו רק לבנות ולנטוע ולא להרוס ולסתור, ולכן חלילה לנו לפגוע בקופת 'החלוקה' בירושלים. חיי רבבות אנשים תלויים בקופה זו וכל זמן שאין להם מקור אחר לפרנסתם חלילה לנו לקפח את מחיתם."⁸³ הוא חוזר שוב על חובותינו האזרחיות לפעול ברשות הממשלה ולא בהסתר, ואף להפיץ את רעיונו בשפות מדינות אירופה כדי שיבינו את כוונותינו כראוי ולא יחשדו בנו בחוסר יושר:⁸⁴ "המטרה הראשית של האסיפה צריכה להיות השתדלות רבה ועצומה בכל כוחותינו לפני ממשלת תורגמה, כי תרשה לבני עמנו לקנות אדמה ולבנות בתים בלי כל מכשולים ומעצורים. להשיג הרשיון הזה עלינו להשתדל ולהתאמץ בכל יכולתנו, כי בו תלוי כל קיום דבר ההתישבות... גם נחוץ מאד להדפיס חוברת קטנה בשפות רוסיה, אשכנז, צרפת, אנגליה, איטליה ועוד שבה יבואר היטב רעיונו ומטרותנו ותיכתב בשפה צחה מושכת את הלב, בדברים חמים ובהגיון ישר, ולחלקה בין גדולי כל אומה ואומה."⁸⁵

2. שילוב ושיתוף בין חרדים לחופשיים (חילוניים)

בתנועת 'חיבת ציון' וביישוב ארץ-ישראל

דעתו של הרב מוהליבר לגבי התיישבות יהודים חופשיים בארץ-ישראל ולגבי השלטת שלום ואחדות בינם לבין החרדים, עברה שינוי משמעותי עליו ארחיב בהמשך. אך דעתו לגבי עבודה משותפת של שני הזרמים הללו בתנועת 'חיבת-ציון' בחוץ לארץ היתה ונשארה עקבית לאורך כל השנים. במהלך שנת 1882 ובתחילת שנת 1883, החלו להישמע רעיונות בדבר איחוד האגודות השונות של חובבי ציון לתנועה אחת – תנועת 'חיבת-ציון'. בין היהודים החרדים בחוץ לארץ התגלעו חילוקי דעות והסתמנו שתי גישות מנוגדות: הגישה האחת היתה לקבל לתנועת חיבת ציון רק יהודים שומרי מצוות, והגישה השנייה היתה שיש לקבל לתנועה את כל חובבי ציון ללא סייג של שמירת מצוות. הרב שמואל מוהליבר תמך בגישה השנייה, ובכך למעשה המשיך, במידה מסוימת, את תפיסתו החינוכית בענין השילוב של תורה והשכלה בחינוך היהודי, ובעיקר את אמונתו העמוקה באחדות העם. הרב מוהליבר עמד על דעתו אף כנגד הרב י"ד סולובייצ'יק מגדולי הדור,

⁸² ספר הקונגרס. מוהליבר, יוסף. "ר' שמואל מוהליבר והקונגרס הראשון". עמודים 166-167.

⁸³ שם. עמוד 166.

⁸⁴ גם בתכניתו החינוכית שפרס בתחילת שנות השבעים, הציע ללמד את בני דורו דרכי מוסר בינם לבין הגויים, כך שעליהם לעשות הכל בכדי לא לתת מקום לאף דיבת שוא, ולחנך את ילדיהם לכבד את מלך מדינתם. (הרחבתי על כך בפרק ב' בעבודתי.)

⁸⁵ ספר הקונגרס. מוהליבר, יוסף. "ר' שמואל מוהליבר והקונגרס הראשון". עמודים 166-167.

ולא סטה ממנה גם כשהתברר לו שרבנים חשובים הולכים ופורשים מן התנועה בשל דעתו זו. בכך סלל הרב מוהליבר את הדרך לזרם הציוני-דתי.⁸⁶

למרות שהיו תקופות בהן נתגלעו חילוקי דעות קשים בין שני הזרמים, וכן התייחסות שונה של החופשיים למושבות החרדיות והחילוניות בארץ תוך העדפת החילוניות, המשיך הרב מוהליבר באותה גישה של שיתוף פעולה, יחד עם עמידתו על דעותיו בנושאים החלוקים. אך לגבי יישוב ארץ-ישראל הוא דרש שכל המתיישבים יקיימו מצוות ברמה המקובלת על קהילות ישראל ברוסיה ופולין.

כאשר התחילו להפיץ שמועות על מייסדי המושבות הראשונות ולהאשימם בעזיבת התורה ובחילול שבת, לא האמין לזה הרב מוהליבר, וכעמוד ברזל הגן בחוזקה על בני המושבות ולא חסך במילים מלשבח את גודל פעלם בחידוש הישוב בארץ ישראל. באיגרת תשובה ששלח לרב שימחה ביק⁸⁷ בכ"ב בכסלו תרמ"ו (סוף 1885), כתב: "ומה שכתב כבוד תורתו שקיבל מכתב מירושלים עיה"ק שאנשי הקאלאניעס הפכו עורף ומחללים את יום שבת קודש ועושים בו כל מלאכה כבימי החול, מה אומר ומה אדבר על מכתבים כאלה המוציאים דבת שוא ושקר על אחינו היקרים אשר עזבו את ארצם ומשפחתם לעבוד אדמת הקודש, והם סובלים כל עמל ותלאה רק בשביל קדושת וחביבת הארץ, אנשים כאלה יחללו את יום השבת? הן הקאלאניע פתח תקוה ידועה לי היטב, וכל אנשיה הם יראים ושלמים, יש להם גם שני רבנים אחד הוא ממחנינו אשר הוא מורה צדק אצלם, יורה גם ידיו, והשני הוא הרה"ג ר' ליב פרומקין נ"י שהיה אב"ד בעליקסאט, אצל קאוונא, הוא יסד בית תלמוד תורה יפה אך נעים, וכעשרים נערים ילמדו תחת השגחתו, ולו ראה כ"ת את איגרותיהם, איך בגודל ענים ולחצם ועמלם הרב הם מלאים שמחה על כי זכו להפריש מעשרותיהם, אזי הי' יודע מעצמו הדיבת שוא של המכתב מירושלים, ואם כותב המכתב הנ"ל עשה זאת בזדון להבאיש את ריחם לא יאבה ה' סלוח לו, כן הקאלאניע יסוד המעלה מאנשי מעזעריטש בפולין, הם כולם יראים ושלמים. הקאלאניע עקרון, אשר אנכי יסדתי על הוצאות השר הנדיב עדמונד דה ראהטשילד מפאריס, כאשר פעלתי אצל השר הזה כשלש שנה ויותר עת היותי בפאריס, והדברים בזה ארוכים, הם כולם עובדי אדמה מנעוריהם, כשרים ויראי ה' למאד."⁸⁸ (ההדגשה במקור).

⁸⁶מאה שנות ציונות דתית. כרך ראשון. שלמון, יוסף. 'הרב שמואל מוהליבר – רבם של חובבי ציון'.
⁸⁷הזכרתי איגרת זו בסעיף הקודם בעבודתי, - התשובה שנתן לרב ביק בעניני יישוב ארץ-ישראל ואתרוגי ארץ-ישראל.
⁸⁸שו"ת מהר"ש מוהליבר. סימן יט. עמוד מד.

בשנים 1886-1888 צפה ועלתה פרשת בני גדרה. המושבה גדרה הוקמה בחנוכה תרמ"ה (1884) על-ידי תשעה רווקים צעירים מאגודת ביל"ו (-ראשי תיבות: 'בית יעקב לכו ונלכה'). "אגודה זו הוקמה בעיר חארקוב בשנת 1882, במטרה להביא לתחיה מדינית, כלכלית ולאומית רוחנית בעם ישראל, והיתה מהאגודות המעטות בתנועת חובת ציון שקראו לעליה מיידית לארץ. חברי התנועה שעלו ארצה, צעירים בעלי השקפת עולם סוציאליסטית... הקימו את גדרה על-פי העיקרון של חיים משותפים ועבודה שיתופית."⁸⁹ בשנת 1885 שלחה הנהגת חובת ציון לארץ את הגביר קלונימוס זאב ויסוצקי, כדי שיעמוד על מצב המושבות, והלה דיווח שהביל"ויים מתיישבי גדרה אינם שומרים על אורח חיים מסורתי.⁹⁰ אך למרות זאת התקבל הרושם שהביל"ויים מוכנים לקבל על עצמם לשמור על אורח חיים מסורתי. למעשה, הצטרפו ליישוב אנשים נוספים בעלי דעות חופשיות קיצוניות, וחיזקו את גישתם של בני גדרה דוקא נגד המסורת.⁹¹ הרב מוהליבר הסתייג מאורח החיים החופשי של בני גדרה, והתנגד להחלטה שהתקבלה בהנהגת התנועה באודיסה שאמרה שיש לתמוך כלכלית במושבות שלא קיבלו תמיכה מהבארון רוטשילד.⁹² הרב מוהליבר טען שיש להעדיף את מתיישבי פתח-תקוה המסורתיים על פני מתיישבי גדרה החופשיים. חילוקי הדעות הקשים על אופיה הרוחני של תנועת 'חובת-ציון' ברוסיה ופולין, וכן מרכזיותה של ההנהגה ה'חופשית' שברוח ההשכלה באודסה, בראשות י"ל פינסקר ומ"ל ליליינבלום, הרחוקה פיסית ורעיונית מההנהגה המסורתית שבוורשה, הביאו למשבר בהנהגה וגרמו לפרישתם של יהודים מסורתיים רבים. בועידה השניה של חובבי ציון, שהתקיימה בדרוזגניק בקיץ תרמ"ז (1887), ביטא הרב מוהליבר את תסכולו מהמצב ומאופיה החילוני של ההנהגה וקרא: "הנני מבקש יהודים כשרים". 'קריאה' זו הוסיפה להדהד בתנועה עוד זמן רב.⁹³ במכתב שכתב ב' מר-חשון תרמ"ח להנצי"ב, שאף הוא היה תומך נלהב ברעיון הלאומי, הוא מביע את מורת רוחו ממינויו של כץ הרחוק מאד מיראת ה', למנהל בגדרה, ואומר שעדיף יהיה לו בני גדרה יעזבו את ארץ-ישראל ויחזרו לחו"ל. אך אם לא תתכן אפשרות כזו, אזי צריך לפחות למנות עליהם מנהל ירא ה' בקי בעבודת האדמה: **"כבוד ידיד ה' ועמו ויד"נ הרב הגאון הגדול המפורסם בכל הגולה פאר דורינו מוהר"ר נפתלי צבי יהודה ברלין נ"י האב"ד ור"מ דק"ק וואלאזין, רב שלום וברכה.**

⁸⁹חובב, ימימה. הרב שמואל מוהליבר. עמוד 23.
⁹⁰חשוב להדגיש כי באותה תקופה, רובו המכריע של היישוב היהודי בארץ-ישראל היה שומר תורה ומצוות, והתנהגותם של מתיישבי גדרה היתה חריגה וחדשה בארץ.
⁹¹מאה שנות ציונות דתית. כרך ראשון. שלמון, יוסף. 'הרב שמואל מוהליבר – רבם של חובבי ציון'. עמוד 362.
⁹²הברון רוטשילד סירב לתמוך בגדרה בגלל אופיה החופשי הרדיקלי. שם.
⁹³מאה שנות ציונות דתית. כרך ראשון. שלמון, יוסף. 'הרב שמואל מוהליבר – רבם של חובבי ציון'. וכן חובב, ימימה. הרב שמואל מוהליבר.

...בדבר התמנות כץ למנהל בגדרה לא הסכמתי לזה, כי יליד אדעססע ואח"ר נתחנך ונתגדל בבית הספר בפריינקרייך רחוק מאד מיראת ה', ואם הוא יהי' לראש על הבילויי"ם בני גדרה מה יהיה מהם? 1). אם הכרח הוא למנות להם מנהל צריך שיהי' איש ירא ה' היודע בטיב עבודת האדמה ממדינתנו אשר הרבה יש למצוא. וביחוד יש א' המוכשר לזה, והוא ראש ומנהל במדינתנו בהקאלאניא של אחינו אצל ראזינאי... לו היו בני ביל"ו היושבים בגדרה עוזבים את הקאלאניא, וילכו להם לחוץ לארץ, היה טוב מאד 2). כי שתי הקאלאניות הנותרות אשר תחת מחסה שלנו, פתח-תקוה הגדולה, ואחותה יסוד המעלה הקטנה ממנה כל בני הקאלאניות הנ"ל הם יראי אלקים ושומרי תורתו, ורק בני גדרה לבדם הם מושכים עליהם קו של חשד, עד כי גם הנדיב הידוע אינו רוצה להשגיח עליהם בחסדיו המרובים, אבל מה לעשות? והדבר אין בידינו, כי יש להם צד גדול במדינתנו, אשר נחשבו אצלם לבני סגולה. אמנם לפ"ד החובה להשתדל לכה"פ למנות עליהם מנהל ירא ה' בקי בעבודת האדמה, ע"כ אין לנו להסכים על התמנות כץ הנ"ל..."⁹⁴

במכתב נוסף שכתב להנצי"ב בכ"ג מר-חשוון תרמ"ח, חוזר שוב הרב מוהליבר על התנגדותו למנות את כץ למשגיח על גדרה, וכן מסתייג גם מהרעיון של הנצי"ב עצמו, למנות למשרה זו את רבי נפתלי הערץ החלש לדעתו: "...לפלא בעינישהד"ר פינסקער במכתבו אלי חשב את דעת כ"ת בין המסכימים על ה' כץ למנותו למשגיח על גדרה, היתכן דבר זה? האם יש ספק בדבר שיליד אדעססע ונתחנך בבתי הספר הכלליים בפריינקרייך עוד יהי' שומר תורה?, ולו היו בני גדרה יראי ה', לא הייתי חושש כ"כ, אבל מאחר שנתפרסמו למפירי תורה, ועוד יתחבר להם איש כמוהו למנהל מה יש לנו לקות, והנה אם כי אין לנו לבאר להד"ר פינסקער, שמטעם זה לא נחפוץ בו, אבל הלא באמת בלא"ה מה לנו להוציא הוצאות 1800 פראנק לשנה בחינם? ומה שכת"ר רוצה לתקן זה במה שנמנה את הרה"ג מוה' נפתלי הערץ מפה למנהל בעניני התורה בגדרה, לפ"ד לא יועיל זה מאומה, כי הם אינם ילדים קטנים אשר יחתו מקול מורה, ובפרט כי הרב הנ"ל הוא איש חלוש, ואין זה בכחו לגדור פרצת בני גדרה..."⁹⁵

הפתרון לפרשה זו הושג בסופו של דבר, כאשר יחיאל מיכל פינס, יהודי שומר מצוות מבני הארץ, שהיה מקורב לבייל"ויים מאז עלו ארצה, ואף סייע להם ברכישת אדמות גדרה, מונה למפקחה הרוחני של המושבה, והוא אכן הרחיק ממנה את אלה שסירבו לשמור על אורח חיים מסורתי.⁹⁶

⁹⁴ ספר שמואל. ריבקינד, יצחק. אגרות ציון. עמודים עו-עז.

⁹⁵ ספר שמואל. ריבקינד, יצחק. אגרות ציון. עמודים פ-פא.

⁹⁶ מאה שנות ציונות דתית. כרך ראשון. שלמון, יוסף. 'הרב שמואל מוהליבר – רבם של חובבי ציון'. וכן חובבי ימימה. הרב שמואל מוהליבר.

אך הרב מוהליבר, שהמשיך לשמוע דברים קשים על התנהגות מתיישבי גדרה, לא ראה במינויו של פינס פתרון מספיק לבעיה, והמשיך לפעול ולכתוב בנושא זה.

במכתבו אל ליאון פינסקר באודיסה ב"ט בכסלו תרמ"ח (5 בדצמבר 1887), הוא מבקש את התערבותו בהזהרת בני גדרה, שאם לא ישמעו בקול מנהלם וימשיכו לעבור על מצוות התורה, - יגורשו: ⁹⁷ "כבוד האדון הנכבד, גביר בעמיו, חכם ושלם, הר"ל ד"ר פינסקער נ"י, מכתבו מן ט"ו דנא הגיעני. הי' לי לעונג ההתמנות של ה' פינס על בני גדרה למשיגי בעיני הדת. אמנם עוד לא יצאנו בזה ידי חובתינו, כי עלינו להזהיר את בני גדרה שישמעו לשמור את התורה והמצוה אשר יורה אותם הרב החכם פינס נ"י, ואם חלילה יעברו על חוקי התורה והמצוה בזדון ולא ישמעו בקול מורם ומנהלם, אזי יגרשו כלה. על כן מבקש אנכי את כבודו הרב לכתוב לבני גדרהמכתב כזה..."⁹⁸

במכתב שכתב בא' חנוכה תרמ"ח (11 בצמבר 1887), אל הרב מרדכי אליאשברג, אב בית הדין של קהילת היהודים בויסק, הוא מספר על כך שכתב לד"ר פינסקר שהם לא יצאו ידי חובה במינויו של פינס, והוא מבקש ממנו להתערב ולהזהיר את בני גדרה לשמוע בקול מנהלם. במכתב זה הוא מביע דעה מתונה יותר לגבי פתרון המשבר: הוא כותב כי הרעיון להחזיר את מחללי התורה לחו"ל אינו מעשי מכיוון שה'חופשיים' בתנועת חיבת ציון רבים מה'מסורתיים', ולכן הדרך שבה צריך לפעול היא החזרתם של 'חופשיים' למוטב, כלומר - לדרך התורה: "...וכבר כתבתי שבוע העבר להד"ר פינסקער כאשר הודיעני כי כבר מינה את הרב החכם מהר"ר פינס נ"י למשיגי ומנהל בגדרה וביחוד על הנהגתם ברוחמיות, הודעתיו, שעוד לא יצאנו בזה ידי חובתינו. אבל יזהיר את בני גדרה, באם שלא ישמעו חלילה בקול מנהלם, וימצא אחד אשר יעבור בזדון על חוקי החברה הקדושה אזי כלה גרש יגרש. אקוה כי גם הדרת גאונו יאבה לבקש את הד"ר פינסקער גם להזהירו שיקיים בקשתי הנ"ל ויכתוב להם כנ"ל, כי לדאבון נפשי שמעתי עליהם דברים מכווערים מאיש נאמן ואוהב היישוב, שהי' אצלם זה זמן לא כביר, בערך ג' או ד' שבועות למפרע. ידידינו הגאון האב"ד דוואלאזין צודק מאד שמהראוי הי' לשלחם. אבל כת"ר צדק יותר ממנו, כי לא נקל הדבר הזה למלאותו בדור פרוץ כבזמנינו, אשר בעוונותינו הרבים הפרוץ מרובה, ורבים אשר אתם מאשר אתנו. וכבר השברנו לנו כי הוא דבר הבלתי יתכן לעת עתה. ועלינו לקיים מאמרים 'מי כתיב יתמו חוטאים? יתמו חטאים כתיב' (תרגום מארמית: האם כתוב יתמו

⁹⁷ פינסקר תבע מבני גדרה לשמור מסורת אך לא איים עליהם בגירוש אם לא יעשו כך.
⁹⁸ כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל. בעריכת שולמית לסקוב. תעודה 1114. כתבים מס' 710; אצ"מ A9/10/17

חוטאים? 'יתמו חטאים' כתוב) אבל חובה עלינו לעשות כל טצדקי דאפשר למיעבד (תרגום מארמית: לנקוט כל תחבולה אפשרית) להחזירם למוטב בזכות ישיבת ארץ-הקודש...⁹⁹

במכתב נוסף אל ליאון פסקר באודיסה בז' בטבת תרמ"ח (22 בדצמבר 1887), הוא מביע שוב את דעתו הנחרצת בענין שמירת התורה והמצוות על-ידי המתישבים בארץ ישראל – הארץ הקדושה, אחרת המחלוקת הגדלה בעם תגרום להרס היישוב. הוא טוען כי יש לעשות הכל בכדי להשיב את בני גדרה לדרך התורה, ואם לא ירצו בכך, אין מנוס מלהחזירם לחוץ-לארץ:

"כבוד האדון הנכבד, גביר בעמיו, חכם ושלם, הר"ל ד"ר פינסקער נ"י,

מכתבו מן ב' דחנוכה קבלתי. תשובתו בדבר בני גדרה אינה מספקת, כי הן אמת כי האחדות הוא דבר היותר גדול בכל עם ועם ובפרט לעם בזוז ושסוי כעמינו, אבל אם לא נתאמץ בכל יכולתנו לראות, שהאנשים אשר עלו שמה יהיו שומרי תורה ומצוות, ידע כבודו הרם, כי לא יתאחדו שם עם אחינו אשר הם תושי' מכבר, (אנשי היישוב הישן) ואם כן אין אנו מסייעים לעשות אחדות ושלו, אבל אנו מרבים פירוד ומחלוקת. ועל כבודו הרם החובה ליתן חכמה ודעת בלב אוהביו, כי אם חלילה הבאים שם יפרו את התורה והמצוה, אזי יהרסו את היישוב עד היסוד ויגרמו רעות גדולות ועצומות לכלל אחינו, כי היחשוב כבודו הרם, כי ארץ הקדושה היא כארץ אשכנז או צרפת או אף כארץ רוסיא, אשר תוכל לקלוט אל תוכה כשומר תורה כמפר תורה? לא כן הדבר. העם היושב בקרבה עד היום מאחינו האשכנזים הם נשויי פשע יראים ושלמים עם ה' ותורתו,

מקנאים גדולים, ואם יתברר אצלם על איזה אנשים כי לא שמרו חוקי התורה בפרהסיא, אזי יתעבום וישנאום וישקצום, ואת אשר יהי' ביכלתם לא יניחו מלרדפם ולהדפם. ומה יהי' תוצאות דברים כאלה? על כן עלינו לעשות כל מה שאפשר להשיב את בני גדרה לדרך התורה והמצוה, ואם לא יאבו לשמוע לקול הורים אזי אין אופן אחר כי אם שילכו להם למדינות שבחוץ-לארץ ויעשו מה שלבם חפץ...¹⁰⁰ (ההדגשה שלי).

הרב מוהליבר שהאמין בשלום ואחדות העם, והשמיע בפומבי את דעתו שאפשר להגיע להבנה ולסינתזה עם המשכילים, טען כי זה לא יכל לבוא במקום אורח חיים יהודי מסורתי בארץ ישראל. הוא צפה כי ויתור לבני גדרה ירחיק מתנועת 'חיבת ציון' גם את יושבי הארץ שומרי התורה וגם את יהודי רוסיה המסורתיים.

בקיץ תרמ"ט (1889), התקיימה בוויילנה הוועידה השלישית של 'חובבי-ציון'. בוועידה זו יצא הרב מוהליבר בביקורת חריפה נגד מנהיגי התנועה, על שהם מעדיפים מתיישבים 'חופשיים' על

⁹⁹ כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל. בעריכת שולמית לסקוב. תעודה 1120. אצ"מ A164/13/2

¹⁰⁰ כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל. בעריכת שולמית לסקוב. תעודה 1131. כתבים מס' 727; אצ"מ A9/10/17

'דתיים', ביחוד בעניני כספים. הוא דרש להשליט סדרים חדשים בעבודתה של התנועה. לקראת הוועידה הודיע י"ל פינסקר על התפטרותו מהנהגת התנועה, ואת מקומו תפס בעיקר הרב מוהליבר יחד עם שניים נוספים (רש"י פין מווילנה שצייד בדרכו של הרב מוהליבר, ואברהם גרינברג מאודיסה). אליהם צורפה מועצה בת חמישה גבאים שבתוכם הנצי"ב והרב אליאשברג. מהפך זה בתנועה הבטיח את השפעתה של היהדות הדתית בתנועה, אך השפעה זו נמשכה לזמן קצר בלבד. באדר תר"ן קיבלה תנועת 'חיבת-ציון' רשיון פעולה מטעם הממשלה בפטרסבורג – כחברה לתמיכת עובדי אדמה בארץ-ישראל ובסוריה, ובכך יצאה סוף סוף מהמחתרת. אך רשיון זה ניתן לה בצורת הוועד האודיסאי. לפיכך באייר של אותה השנה התכנסה האסיפה המכוננת של החברה הרישמית דוקא באודיסה – מעוז החופשיים המשכילים. באסיפה זו נבחר הוועד האודיסאי שהעלה בחזרה את מעמדם של החופשיים בתנועה, והעמיד את הרב מוהליבר במצב קשה אף יותר מזה שהיה לפני וועדת ווילנה. אחד האנשים החזקים והמשפיעים בוועד האודיסאי היה אשר גינצבורג המכונה 'אחד העם', שהיה קיצוני בעמדותיו נגד אופיה הדתי של התנועה, ולא קיבל כקודמיו להנהגה (פינסקר, ליליינבלום ואוסישקין), את התביעה שהמתיישבים בארץ יחיו על-פי ההלכה. אך למרות הסתייגותו של הרב מוהליבר מהנעשה בקרב הוועד האודיסאי, הוא המשיך לתמוך בתנועה, ולפשר בין האגודות השונות. כהוקרה על פעולותיו, הוענק לרב מוהליבר מביאליסטוק התואר 'חבר נכבד', לצמיתות.

זמן קצר לאחר בחירת הוועד האודיסאי, הסכים הרב מוהליבר, למרות גילו ובריאותו הרופפת, לצאת בראש השיירה - המשלחת הראשונה של חובבי ציון, לבקר בארץ-ישראל ולעמוד בעצמו על מצב היישוב היהודי בארץ. ביי"ט באייר תש"ן עלתה השיירה על האניה שהפליגה מאודיסה לארץ-ישראל, ובר"ח סיון (מאי 1890) הגיעה לנמל יפו, ושהתה בארץ כחדש. הרב מוהליבר נפגש עם ראשי היישוב הישן בירושלים, נשא דרשה רבת רושם בביה"כ החורבה בירושלים ובה קרא ליישוב הארץ, ולשלום ואחדות בין כל המחנות בעולם היהודי. לאחר שביקר במוסדות החשובים בירושלים ובדק את מצב היישוב הישן, יצא לראות את המושבות החדשות וביקר כמעט בכלן, שוחח עם האכרים - מייסדיהן ועם חברי הפקידות, והשתדל להשכין שלום ביניהם. הוא אף קנה לעצמו שתי חלקות ונרשם כחבר המושבה רחובות, שהיתה בשלבי היסוד של הקמתה.

ביקורו של הרב מוהליבר בארץ גרם לשינוי משמעותי בגישתו הן בענין יישוב ארץ-ישראל על-ידי יהודים חופשיים, והן ביצירת אחדות ושלוש בין דתיים לחופשיים בארץ.

בשיבתו חזרה לחו"ל, בהיותו "יושב באניה בלב ים המרחפת על פני תהום", כתב הרב מוהליבר את מאמרו 'מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה' בו הוא מנתח את מעלות הישיבה בארץ.¹⁰¹ הגישה החד-משמעית שייצג הרב מוהליבר עד לביקורו בארץ, - שרק יהודים שומרי מצוות רשאים ליישבה, הופכת לגישה פלורליסטית הרואה ערך בעצם הישיבה בארץ ישראל גם אם לא כל המתישבים מקפידים על שמירת כל המצוות. ולהיפך, הוא אף משמיע בין השיטין ביקורת כלפי חלק מהיהודים הממשיכים לשבת בגלות. את עמדתו החדשה מרחיקת הלכת, הוא מבסס על מדרשי הלכה, וקובע שמתישבים בארץ ישראל שאינם שומרי מצוות עדיפים על יהודים היושבים בגלות ומקפידים על קלה כבחמורה. ממאמר חז"ל: 'ישיבת ארץ-ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה' (ספרי דברים, פיסקה פ'), הוא מסיק שה' מעדיף שבניו ישבו בארץ-ישראל אף-על-פי שלא ישמרו את התורה כראוי כפי ששמרו אותה בחו"ל. "מעלת א"י גדולה כל-כך שכל הדר בה אפילו אין בידו לא תורה ולא מצות כבר דומה כמי שיש לו אלוה, וכל הדר בחו"ל אפילו מקבל עליו עול תורה ומצות ובאמת יש לו אלוה עכ"ז דומה כמי שאין לו אלוה. וא"כ לפי הדברים הנ"ל כוונת ראשית דבריהם לעולם ידור אדם בא"י אפילו בעיר שרובה עו"ג, ר"ל ועי"ז פורק ממנו עול תורה ומצות, ואל ידור בחו"ל אפילו בעיר שרובה ישראל, ר"ל ועי"ז ישמור התורה והמצות בשלימות. וכן אמרו במדרש ילקוט דברים אלו בסגנון אחר וכן מבאר להדיא בתוספתא פ"ה דע"ז 'ישרה אדם בא"י אפילו בעיר שרובה עכו"ם ולא בחו"ל אפילו בעיר שכולה ישראל, מלמד שישבת א"י שקולה כנגד כל המצוות שבתורה' וז"ל הילקוט איכה ג': 'ודרכותיה בית ישראל יושבים על אדמתם ויטמאו אותם, אמר הקב"ה הלואי יהיו בני עמי בארץ ישראל אף על פי שמטמאין אותה'.¹⁰² (ההדגשה במקור). בהמשך המאמר יוצא הרב מוהליבר נגד המלעזיזין על בני המושבה גדרה ומגן על המתישבים בחרוף נפש (גם אם חלק מהעובדות שהוא כותב הן בבחינת משאלות לבו ואינן מבוססות על המציאות שראה בביקורו¹⁰³). "ומה מאד נפלאתי על כמה גדולי עמנו המופלגים בתורה וחסידות שהתנגדו לעיק ישוב אה"ק אל ידי קניית שדות וכרמים ולהושיב עליהם אכרי ישראל, באמרם כי האכרים ובפרט הצעירים לימים אינם שומרים את התורה, כי לו היו דבריהם כנים, הנה כבר כתבנו שהקב"ה רוצה יותר שישבו בניו בארצו אע"פ שלא ישמרו את התורה כראוי ממה שישבו בחו"ל וישמרוה כראוי, ובפרט כי אפילו השונא היותר גדול להישוב לא יאמר חלילה שבאה"ק נעשו גרועים ממה שהיו בחו"ל, ואדרבא

¹⁰¹ התייחסתי למאמר זה גם בסעיף הקודם בעבודתי בהקשר למצות ישיבת הארץ וישובה.

¹⁰² ספר שמואל. הרב י' ל', הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמוד לח.

¹⁰³ מאה שנות ציונות דתית. כרך ראשון. שלמון, יוסף. 'הרב שמואל מוהליבר - רבם של חובבי ציון'. עמוד 366.

כולי עלמא יודו, שאף היותר גרועים שבאו לשם שבו מדרכם והטיבו מעשיהם מבתחילה, וא"כ אפילו אם היה אמת כדברי מוציאי הדבה שהם עדין חוטאים ולא עזבו דרכם הרעה לגמרי, עכ"פ הלא הטיבו את אשר עשו בתרתי: א) שהמצוה הגדולה ישיבת א"י בידם, וב) שגם בשמירת התורה והמצות הוטבו הרבה. אמנם אחרי שזכני ה' והייתי באה"ק בעצמי ובקרתי בעצמי את רוב הקולוניות, רובם ככולם כמעט, הנני אומר בפה מלא, כי כל מה שדברו עליהם בפריצות מעשיהם היא דבת שוא ושקר, יש מהם הרבה אשר הם צדיקים באמת, כי זכו לישב באה"ק ולשמור המצות התלויות בארץ וליהנות מיגיע כפיהם ממש, בלי אונאה ותרמית, וגם לעסוק בתורה ומצות בדחילו ורחימו, וליתן צדקה כפי כחם; ויש ביניהם בינונים בקיום התורה והמצות כמו אצלינו הבינונים, אבל עכ"פ יש להם שלש מעלות אלה: הישיבה באה"ק, העסק בישוב הארץ, ושמירת המצות התלויות בארץ, ואם אולי נמצאים בהם גם גרועים, הוא רק כדרך כל עיר ועיר, אשר הטבע מחייב להיות בהם גם גרועים, אבל אצלם הם מיעוטא דמיעוטא, ולא יזדמן אצלם כמו אצלנו שיחלל שבת או יעשה עבירה אחרת בפרהסיא.¹⁰⁴ (ההדגשה במקור).

במכתבו לקונגרס, בו הביע את תמיכתו החד-משמעית ברעיון הציוני¹⁰⁵, הוא כותב גם על היחסים שצריכים להיות בין הדתיים לחופשיים בארץ. לדעתו, הכרח המציאות הוא להשליט אחדות ושלוש בין שני המחנות וליצור בסיס משותף לקיומם זה בצד זה במסגרת התנועה הציונית. הוא רואה בתקופה בה הוא חי שעת סכנה ליהודים, ולכן למרות חילוקי הדעות בין שני המחנות בדברים שבין אדם למקום, עליהם לשתף פעולה אחד עם השני, לחיות באהבה ואחוה גמורה ולהציל את האומה מאובדן גמור. "בסוד האסיפה נחוץ לתקן אשר 'בני ציון' שלבם נאמן למטרתנו יחיו ביניהם באהבה ובאחוה גמורה אף כי המה חלוקים בדעותיהם בדברים שבין אדם למקום, ואף שיימצאו אנשים אשר יחזיקו את חבריהם לפורצי גדר. אך עליהם להתבונן לו היתה שריפה גדולה בביתם והי הכל בסכנה, הונו גם נפשו, ויבוא אחד, שהוא פורץ גדר בעיניו, להציל אותו ואת כל אשר לו, האם לא היה מקבלו באהבה ושמחה? הלא כן אחי הננו כולנו היום. אש גדולה יצאה בקרבנו, שלהבת נוראה וכולנו עומדים בסכנה, שונאינו דבו ופרצו ומספרם כבר למיליונים רבים הגיע, ואלמלא מוראה של מלכות כבר חיים בלעונו. ועתה כאשר נמצאו לנו אחים בעת צרה כזאת, המושיטים לנו את ידם לעזרה לעשות כל מה שביכלתם להציל את עמנו

¹⁰⁴ ספר שמואל. הרב י' ל', הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמוד לט.
¹⁰⁵ פירטתי על כך בסעיף הקודם בעבודתי.

ולחלצהו מן המיצר, האם יהין לב אחד מאתנו לדחותם? יתבוננו כולם היטב וברית אחים לא

תופר. 106

בהמשך מכתבו מתייחס הרב מוהליבר לאורח החיים שצריך להיות בארץ ישראל: "יסוד 'חיבת ציון' הוא לנצור את התורה כפי שהיא מורשה לנו דור דור בלי כל גרעון ותוספת... תורתנו שהיא מקור חיינו צריכה להיות יסוד תחיתנו בארץ אבותינו." ואולם הוא מוסיף: "אינני מכוון בזה להוכיח לאנשים פרטיים יחידים בהנהגתם." 107 כנראה התכוון הרב מוהליבר שחיי הציבור היהודי כולו, בפרהסיה, חייבים להתנהל בארץ ישראל על פי המסורת ההלכתית, ואילו מה שעושים יחידים בביתם עניינם הם, ואין לפגוע בחירותם הפרטית. 108

כמה ימים לפני פטירתו, התבקש על-ידי הרצל לפרסם חוזר המבהיר את עמדתו ביחס להקמת 'בנק יהודי קולוניאלי'. בחוזר זה קרא הרב להקמת הבנק, וגם שטח את תורתו הלאומית. חוזר זה שנשלם ונחתם יומיים לפני פטירתו, ב"ז בסיון תרנ"ח (1898), נתפרסם על-ידי ההסתדרות הציונית תחת הכותרת: 'צוואת הרב שמואל מוהליבר'. חוזר (צוואה) זה מסיים הרב מוהליבר במשפט המבטא שוב את דעתו, כי יש לעבוד בשיתוף, באהבה ובאחדות, דתיים וחופשיים כאחד: "כן, אחים נכבדים, עבודה רבה לפנינו ועלינו לעבוד ולעבוד בלי לאות ובלי הרף, עלינו לעבוד שכם אחד בלי פרוד, באהבה גמורה ובאחדות שלמה." 109

בדברים שכתב הרב מוהליבר במכתבו לקונגרס וביצוואתו, משתקפת תפיסתו החינוכית בנושא דרכי המוסר בתוך היהודים בינם לבין עצמם, אותה הביע במאמרים שכתב בעיתון הלבנון בתחילת שנות השבעים. 110 במאמרים אלו, בהתייחסו ליחסים בין היראים למשכילים, קובל הרב מוהליבר על המצב המוסרי של עם ישראל, ומנסה לעורר את יהודי דורו למעלת השלום והאהבה, ולצורך החשוב של אחדות העם. הגישה בה דבק לפני ביקורו בארץ, האומרת כי בתנועת 'חיבת ציון' יש לפעול יחד כל חובבי ציון ללא סייג של שמירת מצוות, אך ביישוב ארץ ישראל יש להקפיד שכל המתיישבים יהיו רק יהודים שומרי מצוות, השתנתה. החשיבות המכרעת שנתן לאחדות העם וליחסי שלום ואהבה בין חופשיים לדתיים בחוץ-לארץ, התרחבה לאחר ביקורו בארץ ישראל, גם לגבי הארץ.

¹⁰⁶ ספר הקונגרס. מוהליבר, יוסף. "ר' שמואל מוהליבר והקונגרס הראשון". עמוד 166.

¹⁰⁷ שם.

¹⁰⁸ מאה שנות ציונות דתית. כרך ראשון. שלמון, יוסף. 'הרב שמואל מוהליבר – רבם של חובבי ציון'. עמוד 376. וכן אנצ. של הציונות הדתית, כרך שלישי. עמודים 346-347.

¹⁰⁹ ספר שמואל. הרב י, ל, הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמוד ע.

¹¹⁰ תפיסה זו תיארת בפרק ב' בעבודתי.

3. פולמוס שנת השמיטה

לקראת שנת תרמ"ט עלתה על הפרק בעיה חדשה בפני החקלאים היהודים בארץ ישראל. תרמ"ט היתה שנת שמיטה, שבה אסורה לפי התורה עבודת האדמה בארץ ישראל על קרקע השייכת ליהודים. קיום המצווה ככתבה וכלשונה בתורה, פירושו הפסד של היבול במשך שמונה-עשר חודשים. במלים אחרות – הנחתת מכת מוות על מפעל ההתיישבות בארץ-ישראל.¹¹¹ באלול שנת תרמ"ז, אחרי ועידת דרוזגניק, התקיימה פגישה בוילנה של שלשת הגאונים-הגבאים: הנצי"ב מוולוז'ין, הגרש"מ (הגאון ר' שמואל מוהליבר) מביליסטוק, ור"מ עלישברג מבויסק. בפגישה זו הועלתה שאלת השמיטה לשנת תרמ"ט, על-ידי אכר מראשון לציון – מר ברוך פפירמוסטר שהיה אז בוילנה.¹¹²

"הוא פנה אז אל הרבנים הגאונים בדבריו אלה:

"רבתי, הננו כעת בסוף שנת תרמ"ז ובשנת תרמ"ט, כלומר: בעוד שנה, תתחיל שנת השמיטה. אנכי בתור אכר עלי לדעת החלטתכם כעת. אי אפשר לנו לחכות, כי עלינו להתאים את עבודתנו משנת תרמ"ח לפי החלטה, והנה פה נאספתם אתם רבתי גאוני זמננו, ראשי גדולי ישראל, והנני שואל בשמי, אבל בשאלתי זו נפשות כל אחינו האכרים תלויות, ואפשר קיום כל הענין של ישוב ארץ-ישראל, חקרו והתישבו, וחוו את דעתכם על השאלה הזאת."¹¹³

רגעים אחדים שררה דומיה, שנפסקה ע"י הזקן שבחבורה הנצי"ב והלה פתח ואמר:

"הפרשה הראשונה ע"ד שמטה המזהירה אותנו 'והשביעית תשמטנה' – מסיימת במלות: 'אל פני האדון ה', להורות לנו שכשם שאסור להעבד לעבד על מצות אדונו בנתינת טעם לעצמו, כן אנו מצווים לשמור את מצות שמיטה בלי כל חקירות וטעמים, ואסורה לנו העבודה בשביעית."

אחריו ענה ואמר הגרש"מ:

"לפי דעתי אפשר למצא היתר העבודה בשביעית, אך עלינו להתיישב, אם להשתמש בהיתר הזה, כי הלא זה כאלפים שנה שלא קימנו את המצוה הזאת מפני ההכרח, והנה זכנו השי"ת לקיים המצוה אחרי שנות אלפים, - אם נקיימנה אז יתנו ידם אלינו כל עם ישראל החרד לדבר ה' ונרכוש נפשות אין מספר להענין הקדוש ישוב א"י."

אז קם ממקומו הגאון ר' מרדכי עלישברג ובהתרגשות גדולה ענה ואמר:

"דעתי היא אחרת לגמרי. אפשר למצא היתר לעבודה בשביעית וע"ז הלא מסכים גם הרב ר' שמואל, ואם אך אפשר להתיר, - אז אסור עלינו לעשות מסחר ומו"מ ולהעמיד בסכנה גדולה את כל הענין משאת נפשנו, עלינו להתיר בלי שום פקפוק ולהתיר עד כמה שאפשר, כי לא דבר קטן הוא הדבר הזה!"¹¹⁴

¹¹¹ בשנת תרמ"א שהיתה גם שנת שמיטה, היתה בעיה זו אחת הסיבות לנטישת פתח-תקווה על-ידי מתיישביה הראשונים. (קלויזנר, י. מקאטוביץ עד באזל ב. עמוד 324).

¹¹² ספר שמואל. י. ל. עפ"ל: זכרונות. עמוד קעד.

¹¹³ קלויזנר בספרו: מקאטוביץ עד באזל, מספר על בני גדרה שפנו אל פינסקר בסוף שנת תרמ"ז באותו ענין. (עמוד 324)

¹¹⁴ ספר שמואל. י. ל. עפ"ל: זכרונות. עמוד קעד-קעה.

שאלת השמיטה תרמ"ט עוררה פולמוס ציבורי רחב, שהיו מעורבים בו רבנים וחופשיים בארץ ובתפוצות.¹¹⁵ היו ביניהם שטענו כי לא ניתן למצוא היתר הלכתי לעבוד את האדמה בשמיטה, והיו אחרים שטענו שניתן- כהוראת שעה- לתת היתר לעבוד בשמיטה, על-ידי מכירת הקרקע לזמן מוגבל לנוכרי כמו שמוכרים חמץ בפסח, ובכך לאפשר ליהודים החקלאים להמשיך לעבוד את האדמה גם בשנת השמיטה, ולייצר את התבואה שלהם כרגיל.

הטעמים לחיוב היתר המכירה היו: 1.) בכדי שישמר צביון השמיטה בתודעת היהודים והם לא יזלזלו בה בריש גלי. 2.) בכדי שחקלאים יהודיים יוכלו לשמור על מעמדם באזור כספקי תבואה ולא יאבדו את יכולתם לספק תבואה. 3.) בכדי שמעמדם הכלכלי (המעורער גם ככה) יישמר ולא ידרדר. הטעמים לשלילת היתר המכירה היו: 1.) איסור 'לא תחנם' (האיסור לתת לגויים חניה בקרקע של ארץ ישראל). 2.) ביטול דה פקטו של מצות השמיטה.¹¹⁶

הרב שמואל מוהליבר נטה לשלול מציאת היתר עבודה בשנת השמיטה (כפי שציטטתי לעיל) משתי הסיבות הבאות: האחת – שמן הראוי 'להחזיק במצוה גדולה זו', לאחר אלפיים שנות גלות שלא היתה יכולת לקימה. והשניה – שהקפדה על קיום מצות השמיטה ללא חיפוש אחר דרכי היתר, תגרום לשינוי דעתם של מנהיגי הציבור החרדי ביחסם לחובבי ציון, וליישוב ארץ ישראל, ותקרבים אחד לשני.¹¹⁷ גישה זו של הרב מוהליבר נבעה כמובן מתפיסתו שיש להשקין שלום בין המחנות השונים בעם ישראל ולאחד את כולם.

אולם אחרי שראה כי 'חובבי ציון' חוששים לחורבן היישוב החקלאי בארץ-ישראל, החליט לפעול למען השגת היתר למכירת הקרקע לזמן מוגבל לנוכרים וזאת כהוראת שעה, כדי להפקיע את יבול הארץ מקדושתו. הוא נסע לוורשה להיפגש עם הרב ישראל יהושע טרונק מקוטנא והרב שמואל זאנוויל קלפפיש מוורשא, ולאחר ליבון הלכתי מצאו מוצא למתן היתר על ידי מכירת השדות והכרמים לנוכרים, וחתמו על הסכם ביום כ"ח בשבט תרמ"ח, בתנאים הבאים: 1.) האדמה תימכר לגוי במכירה פיקטיבית, והעבודה תיעשה בידי לא יהודים. 2.) אכרים עניים יוכלו לעבד בעצמם את האדמה, אך בכפוף להוראות רבני ירושלים. 3.) ההיתר מוגבל לשנת השמיטה תרמ"ט. 4.) ההיתר כפוף להסכמתו של רבי יצחק אלחנן ספקטור האבד"ק מקובנה.¹¹⁸

¹¹⁵ יהושע קניאל, במאמרו: 'היישוב הישן וההתיישבות החדשה', בתוך: ספר העלייה הראשונה, כותב כי הדעות בעד שמירה קפדנית על מצות השמיטה, או בתמיכה בהיתרי העבודה המסוייגים, לא היו גזורות לפי השתייכותן למחנה זה או זה. גם בין החרדים וגם בין המשכילים והחופשיים היו דעות לכאן ולכאן. (עמוד 280).

¹¹⁶ פולמוס השמיטה. מתוך אתר: Wikipedia (אינטרנט).

¹¹⁷ רבים מגדולי הדור החרדים הסתייגו מ'חובבי ציון' בשל השמועות שנפוצו על בני המושבות כי אינם מקפידים בקיום מצוות.

¹¹⁸ ספר העלייה הראשונה, כרך שני. עמוד 151. וכן קלוזנר, י. מקאטוביץ עד באזל. עמוד 328.

את הנימוק למתן ההיתר מציינים הרבנים כך: "בהיות כי קרובה שנת השמיטה...וזכינו בעזרתו ית' שנתכוננו כמה כפרים הנקראים קולוניות של יהודים המתפרנסים מעבודת האדמה, הן משדי תבואות והן ממשעי כרם. ואם נאסור עליהם לשדד את האדמה ולתקן את הכרמים תישם הארץ ותיפוק (ותצא) מזה חורבן הקולוניות חלילה וכמה מאות נפשות ימוגו ברעב חלילה, - ע"כ להצלת נפשות והצלת ישוב הארץ, הצלת הגוף והצלת ממון, מצאנו היתר על שנה זו שנת תרמ"ט למכור בקיץ הבע"ל את השדות והכרמים וכל השייך לעבודת האדמה לנכרים..."¹¹⁹

בעקבות תנאי מס. 4 שציינתי לעיל, פעל הרב מוהליבר מול הרב ספקטור עד ששכנעו להצטרף להיתר בכללו.

החלטתו של הרב מוהליבר לחתום על ההיתר למרות עמדתו הראשונה בנושא זה כפי שצייני לעיל, מעידה על תעוזתו, חרדתו לגורל הישוב בארץ, אהבתו לבני המושבות הראשונות, ומעל לכל גדולתו כפוסק.

רוב המושבות החליטו לסמוך על ההיתר, בעיקר בגלל האסון החקלאי שיכל לבוא עליהם, וגם משום שפקידי הברון רוטשילד איימו שהלה יפסיק את תמיכתו במי שלא יעבד את אדמתו בשמיטה. רק בפתח תקווה ובעקרון (מזכרת בתיה), לא קיבלו את ההיתר והחמירו כדעת רבני ירושלים שאסרו זאת. במושבה עקרון, שתושביה עלו לארץ ביוזמת הרב מוהליבר, יצר מצב זה מתיחות רבה בין פקידי הברון רוטשילד לבין המתיישבים עד כדי מרד, וכתוצאה מכך גם בין הברון רוטשילד והרב מוהליבר, שהחליט לחפות עליהם.¹²⁰

היתר השמיטה שניתן אומנם לשנת תרמ"ט בלבד, שימש בסופו של דבר כבסיס להיתרים בשנות השמיטה הבאות. אולם הוויכוחים בענין ההיתר או בענין סוג ההיתר לא פסקו, ובשנת השמיטה – תרנ"ו, כל מושבה נהגה על-פי רצונה (לפי ההיתר שבחרה). הרב שמואל מוהליבר החליט לתת בשנה זו היתר גמור, לעשות את כל העבודות על-ידי יהודים. דעתו היתה כדעת ה'ראשון לציון', אך בניגוד לרבנים רבים אחרים. "לא נשארה איפוא ברירה בידי הרב ש. מוהליבר, אלא להתייצב בעצמו במערכה. כאסמכתא העלה את זכר ההיתרים, שנתנו בשנת השמיטה הקודמת הרבנים מקוטנא, קאליש ובוויסק."¹²¹

בשיחה עם מזכירו הרב ניסנבוים, גילה הרב מוהליבר את עמדתו בענין זה: "אילו סבור הייתי, כי אסור לעבוד בשביעית, לא הייתי מתיר למכור 'לנכרי', שכן איני גורס מיני אמצאות כאלה, אלא

¹¹⁹ ספר העליה הראשונה, כרך שני. תעודה מס. 80. עמוד 151.

¹²⁰ חובב, ימימה. הרב שמואל מוהליבר. עמוד 25.

¹²¹ קלוזנר, י. מקאטוביץ עד באזל ג. עמוד 328.

דעתי, כי בזמן הזה מותר לעבוד בשביעית והמכירה אינה אלא סימן היכר שקיים דבר כשמיטה

בכדי שלא תשתכח מילדינו תורת השמיטה.¹²²

פולמוס שנת השמיטה המשיך גם בשנות השמיטה שלאחר מכן, אך המציאות הארץ ישראלית שהלכה והשתנתה, לא נתנה עוד מקום לאותו ויכוח סוער שהתנהל בשנים הראשונות. בשנת תר"ע נתן הרב קוק היתר מכירה רחב יותר, היתר שנמשך עד היום בניגוד לדעתם של זרמים חרדיים. הוויכוח לגבי היתר המכירה הפך להיות סקטוריאלי יותר באופיו והוא נידון בעיקר בין החרדים השוללים את ההיתר ובין הדתיים הלאומיים שרובם מקבלים אותו.

4. נסיונותיו להשפיע על שניים מברוני דורו

שיפעלו ליישוב היהודים בארץ ישראל

הרב שמואל מוהליבר התאפיין כאיש מעשה ולא רק כאיש הגות. מיד לאחר שהצטרף לתנועת 'חיבת ציון' בשנת תרמ"ב (1882), החל במסעות תעמולה בעיקר במערב אירופה וברוסיה, וניסה לעשות נפשות בכל מקום שבה למען רעיון יישוב ארץ ישראל. הוא ניסה להשפיע על גאוני הדור, ולדבר על ליבם של עשירי יהודי גרמניה, פריס ורוסיה לפעול לטובת יישוב הארץ. אולם פניות רבות לא נשאו פרי. שניים מעשירי יהודי המערב איתם בא במגע, משמעותיים בעיני ביותר למפעל ההתיישבות בארץ, האחד לחיוב והאחד לשלילה, ולכן בחרתי להתייחס אליהם דוקא.

בחג הסוכות תרמ"ג (1882), נפגש הרב מוהליבר עם הברון אדמונד רוטשילד בתיווכו של הרב צדוק הכהן ראש רבני צרפת, וניסה בדברי חכמה ורגש לקנות את ליבו של הברון לרעיון הציוני. על פגישה גורלית זו סיפר ר' מוהליבר עצמו למקורביו, ואלה הדברים כפי שמסרו שומעיו:¹²³

"אל הברון הלכתי בליתם של הרב צדוק הכהן ושל מיכאל ערלנג'ר. הם היו המתווכים ביני ובין הברון ועל ידם קבע לי זמן לראיון. בשעה הקבועה נכנסנו ללשכתו, הברון הושיט לי את ידו ובתנועה קרה ומנומסת הראה לי על הכסא, שעמד סמוך לשלחנו. לאחר רגעים אחדים שאלני, ושוב בטון קר, שאין בו אלא משום נמוס:

- מה שאלתך רבי?

שאלה זו ואופן הבעתה לא יכלה לעורר תקוות רבות בלבי. ובאמת לא הייתי אנכי הרב הראשון, שפנה להברון. רבנים רבים מארצות שונות, לבושים בתלבושת-רבנים כמוני, היו פונים אלי

¹²² מתוך מאמרו של הרב ניסנבוים בחוברת על הרב מוהליבר באידיש, וורשה תרצ"ח. בתוך: אנצ. של הציונות הדתית, כרך שלישי. עמוד 353-354.

¹²³ אני מביאה את הדברים שאמר כמעט במלואם למרות אורכם, בגלל חשיבותם הרבה בעיני.

לתמיכה ולעזרה, רובם לצורך עצמם ומעוטם לשם איזו חברה או אגודה, וכיצד אפשר להשפיע עליו, שידע להכיר את מטרת בואי אליו וייתחס אליה בכובד-הראש הראוי? ואמנם ברגע הראשון נסתתמו דברי, אולם תיכף ומיד נזכרתי במטרה הגדולה שלשמה נסעתי ולא השגחתי בכחותי הדלים ובמצב-בריאותי הרופף, - התעודדתי ואמרתי לו:

- יסלח לי, אדוני הברון, אם דברי אלה יהיו באופן שאני רגיל לדבר לבני-עדתי. רב אנכי, רב מבית-המדרש הישן, ורגיל אני לדבר במשל ומליצה.

בת צחוק עברה על שפתיו ובפנים מסבירות ובטון חם ולבבי אמר אלי:

- בחפץ לב אקשיב לדבריך.

- מיום שעמדתי על דעתי – פניתי אליו – אני מבקש פתרון לשאלה קשה וחמורה: מפני מה נבחר משה רבנו, שהיה כבד-פה וכבד-לשון, להיות רועם ומנהיגם של ישראל, להוציאם מארץ מצרים ולהוליכם לארץ-ישראל?... משה רבנו נבחר להיות לא רק מנהיג בישראל אלא גם נותן התורה. ... ואלמלא היה למשה רבנו לשון למודים, ... היו המינים מונים את ישראל, שהתורה אינה מן השמים, אלא משה השפיע על יוצאי מצרים בקסם-לשונו ותחת השפעת הרגע נתקבלו דבריו. אולם כשמשה היה בכד-פה וכבד-לשון ואף-על-פיכך קבלו בני ישראל את התורה מידו, הרי זו לראיה ולמופת שהשכינה היתה מדברת מתוך גרונו של משה ולא היה אלא שליח להולכה, למסור את התורה לישראל.

- אדוני הברון – הוספתי לדבר – לפני השלחן הזה, שאתה יושב עליו, באים צירי מדינות, שלוחי עמים כבירים, באי-כח מוסדות פיננסיים ובפיהם הצעות ותכניות שונות, על בנין מסלות-ברזל, על חפירות תעלות ועל ישוביהן של ארצות נשמות. כולם באים אליך מזוינים בדיעות רחבות ועשירות על הענין שהם דנים בו, ובכח לשונם הם מבררים ומלבנים לפניך את הצעותיהם ותכניותיהם, את הריוח הגדול שבצדן ואת הטוב הצפון בהן לעולם. גם אנכי באתי אליך שלוח מאת אחי בני עמי, בהצעה גדולה וחשובה שנשמת עמנו תלויה בה – ישוב ארץ-ישראל. אולם כבד-פה וכבד-לשון אנכי לברר לפניך את כל גדלה וחשיבותה, את האושר הצפון בה לך ולעמנו, ואם תשמע להצעתך ותענה לבקשת עמך, להחיות את הארץ השוממה, אין זה אלא משום שגורל עמך האומלל, הדווי והסחוף נגע ללבך, ואם גם לא תשים לב לדברי וריקם תשלחני מאתך לא אתחרט על נסיעתי הקשה שעלתה לי בכל-כך יסורי גוף ונפש, אנכי מלאתי את חובתי המוטלת עלי, עשיתי את שליחותי.

כשתאר אח"כ הרב מוהליבר לפני הברון את ענות אחינו ואת השאיפה הנשגבה והתקוה הגדולה התלויה ברעיון הישוב – ענה הברון ואמר לו :

- רבי, אם באת לבקש ממני עזרת כסף לצרכי העבודה הזאת – נקבה את הסכום הדרוש ואתנה, אבל, אם באת לרכוש את נפשי עלי מתחלה להמלך עם לבי, וגם לעשות קודם נסיון, למען דעת איך יפול דבר.

- ועל זה ענה לו הרב: אדני הברון, גם אנחנו אין אנו יודעים עוד את הענין הקדוש בכלל עפ"י הנסיון, כי זה קרוב לאלפים שנה שנתרחקנו מארצנו ומעבודת אדמתה, וע"כ לא נוכל גם אנו לומר בהחלט כי נעשה ונצליח, ואולם אנחנו מקוים כי יברך ה' את מפעלנו ואת חפצנו ישלים.¹²⁴

לאחר מספר ימים בהם הרהר הברון בדברי הרב מוהליבר, הזמינו אליו בשנית והודיע לו על הסכמתו לעשות ניסיון ביישוב ארץ-ישראל. הוא הטיל על הרב מוהליבר למצוא עשר משפחות של אכרים יהודים מרוסיה, אשר יעלו תחלה רק ראשי המשפחות וכשירו עצמם כמה חדשים בעבודת האדמה במקווה-ישראל. לאחד שיוכיחו את יכלתם לפרנס עצמם ובני משפחתם, יקים להם הברון מושבה (בהלוואה שתוחזר על-ידם לאחר ששיגו את כספם בכוחות עצמם, בכדי לעזור בכסף זה למתיישבים חדשים), שתשמש דגם ומודל למושבות שיקומו בעקבותיה.

ואכן ביצע הרב מוהליבר את משימתו, ובעזרת נדבנותו הגדולה של הברון רוטשילד הוקמה המושבה הראשונה בארץ ישראל – 'עקרון', שאח"כ הוסב שמה ל'מזכרת-בתיא' ע"ש אמו של הנדיב.¹²⁵

הרב מוהליבר המשיך לפעול ללא לאות למען יישוב הארץ, ולא התיאש גם כאשר לא הצליח במשימתו. הוא פעל הרבה על 'הנדיב הידוע' – הברון רוטשילד¹²⁶ כדי שהלה ירחיב את פעולותיו ביישוב הארץ, והצליח לגייסו לתמיכה רחבה במפעל ההתיישבות. כמה שנים לאחר מיכן, כאשר כתב את מאמרו: 'מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה' בשובו מביקורו בארץ-ישראל, אמר: "האם יש מי שימצא עוז בנפשו לומר כי לא יד' ה' היתה בכל אלה? האם

¹²⁴ ספר שמואל. הרב י, ל, הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמודים כג-כד.
¹²⁵ לארץ הגיעו אחד-עשר ראשי משפחות ולא עשרה כמתוכנן, מכיון שחשוב היה למתיישבים לשמור על מנהגייהם הדתיים, וכדי שיוכלו להתמיד ולהתפלל במנין גם אם אחד מהם יחלה או ימות חלילה, החליטו לצרף אליהם חבר נוסף. (ארקין, א. הרב שמואל מוהליבר זצ"ל ומזכרת בתיא.)
¹²⁶ ש. טשרנוביץ, במאמרו: 'ראשון לציון' כותב: "ר' שמואל לא הסתפק בזה שרכש לו את הברון, כי אם גם התאבק בכל הזמן על שמירת העמדה הכבושה הזאת והיה מגין תמיד לפני הנדיב ופקידיו ומלמד זכות על האכרים, כדי להצילם ממצבם הקשה. הפקידים היו מלמדים חובה לפני הברון על האכרים, כי הם עצלים ונרפים והברון היה מפקפק תמיד, בקבלו את הודעות פקידיו..." (ספר שמואל, עמוד קעא.)

אפשר להכחיש עוד כי נר המערבי – הנדיב מצרפת – עדות הוא שהשכינה שורה

בישראל?¹²⁷ (ההדגשה במקור)

בעיתוני הארץ של שנות העשרים במאה העשרים, וכן בין החוקרים בתקופות מאוחרות יותר, התעורר וכוח בשאלה: מי האיש הראשון שהשפיע על רוטשילד לסייע למפעל ההתיישבות בארץ? ש. טשרנוביץ, במאמרו: 'ראשון לציון', מתייחס למאמרי העיתונות הנ"ל וכותב: "אלו אמרו, כי הרש"מ היה הגורם הראשון לכך, ואחרים אמרו כי ה' יוסף פיינברג הסב ראשונה את לב הנדיב למצבה של ראשון לציון. כותבי תולדותיו של הגרש"מ פוסקים הלכה זו לטובתו של ר' שמואל, ואמנם לפי כל ההוכחות שיש בידי: מכתביו של שייד, ערלנגר ועוד – היה רבי שמואל המתווך העיקרי והאחראי בין חובבי-ציון ובין הברון ובכל הדברים השייכים למושבות שנתמכו על ידי הפקידות ובכל התלונות היו פונים תמיד מקורבי הברון לרבי שמואל, ומזה בלבד נכר, כי ענין המושבות העבריות כאלו היה ענינו, מפני שהוא הוא שהשפיע על הנדיב להתחיל בעבודה בארץ ישראל."¹²⁸ יוסף שלמון מצטרף לדעתו של טשרנוביץ וכותב: "כיום הכל מסכימים שר"ש מוהליבר הוא שרתם את הברון רוטשילד למפעל ההתיישבות. ואכן, מתקבל על הדעת שאישיות רבנית בעלת מעמד היתה יכולה להשפיע על לבו של רוטשילד. שכן לימים התברר שהוא חש דאגה רבה לעתידו של העם היהודי בכלל, ולאופיה המסורתית של החברה היהודית בפרט."¹²⁹ ומוסיף שלמון לספר כי רוטשילד היה בקשר הדוק עם יהודים מסורתיים בפאריס, ולכן "מתקבל אפוא על הדעת, שאכן מוהליבר הוא ששכנע את הברון רוטשילד לתמוך במפעל שבארץ-ישראל."¹³⁰

בשנת תרנ"א (1891), יצא שוב הרב מוהליבר לארצות המערב, במטרה למשוך נדיב נוסף לרעיון ההתיישבות בארץ ישראל, - הברון מוריץ הירש. הברון הירש סבר שיש ליישב את יהודי רוסיה הפגועים דווקא בארגנטינה ולא בארץ-ישראל, ועמד להתחיל במפעל התיישבותי חקלאי גדול בארץ זו. הרב מוהליבר ניסה להטות את לבו של הירש ולשכנעו להפנות את ההון שייחד למפעל ההתיישבות בארגנטינה, או לפחות חלק ממנו, לטובת ייסוד מושבות גם בארצנו הקדושה.

גם בין 'חובבי ציון' לבין המצדדים בהתיישבות בארגנטינה, ואף בתוך 'חובבי ציון' עצמם, התנהלו ויכוחים קשים לגבי יישוב היהודים בארגנטינה או בארץ ישראל. היו שחשבו שהפתרון לכך הוא

¹²⁷ ספר שמואל. הרב י, ל, הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמוד מו.

¹²⁸ ספר שמואל. ש. טשרנוביץ. 'ראשון לציון'. עמוד קע.

¹²⁹ מאה שנות ציונות דתית. כרך ראשון. שלמון, יוסף. 'הרב שמואל מוהליבר – רבם של חובבי ציון'. עמוד 355.

¹³⁰ שם. עמוד 356.

שבשנים הקרובות יש ליישב בארץ ישראל רק את איכות העולים, כלומר את הנאורים שבעם המבקשים לא רק פרנסה אלא גם חיים רוחניים, ואילו את המוני העם המבקשים 'מה לאכול', יש ליישב בארגנטינה המסוגלת לקלוט עניים. רק כשיגיע הזמן וארץ ישראל תוכל לקלוט את כל יהודי רוסיה ניתן יהיה להפנותם אליה. בינתיים, בתקופה הקרובה יש לשכנם בארגנטינה ולהכניסם לקראת העליה לארץ.¹³¹

מ. אושיסקין, מספר על פגישתו עם הרב מוהליבר באסיפה שהתקיימה בוורשה בחשון תרנ"א. הוא מתאר ערב ארוך מאד בו דנו על מצב הקשה של יהודי רוסיה, ובין היתר עסקו גם בהצעתו של הברון הירש שאמר להעביר את כל היהודים לארגנטינה. "זוכר אני את הערב הגדול הזה שנמשך משמונה עד שלש אחרי חצי הלילה... כולנו היינו נמצאים במצב רוח מדוכא, אין תקוה, אין זיק של אור והזקן אשכנזי, אחד מנכבדי וורשה, עומד ומצדד לישוב של ארגנטינה; הכל פה יש – ארץ רחבת ידים, הסכמה של הממשלות: ארגנטינה – לכניסה ורוסיה – ליציאה, והעיקר מאות מיליונים במזומנים... וקם הזקן שבתורה הרב מוהליבר ובקול נמוך אבל חזק ואמיץ דבר כשעה תמימה. זה היה כבר אחרי חצי הלילה, והוא נחם את כלנו, לבלי להתיאש ולא לאבד את תקותנו: "נצח ישראל לא ישקר" – קרא הרב מתוך עומק לבו – "נסבול ונשאר נאמנים לארצנו – בל נלך אחרי אור מתעה, הרוח יותר חזק מהחומר, לפרוטות הדל יש כח מעשי יותר מאשר להמליונים של הברון אשר מגמתו לא מגמתנו". כאלה וכאלה הוסיף הרב לדבר ולנחם אותנו.¹³² (ההדגשה במקור).

הרב מוהליבר לא הצליח לשכנע את הברון הירש בדעתו, ואז החליט להשקיע בעבודת תעמולה רחבה בכל העם. לאחר שחזר לרוסיה, הלך והתברר, כי האישור הרשמי שניתן לוועד האודיסאי – כחברה לתמיכת עובדי אדמה בארץ-ישראל, היה רק לעיסוק בענייני כספים בלבד ולא לעיסוק בענייני תעמולה או אף לפעולות מחוץ לגבולותיה של רוסיה. הרב מוהליבר, שבנוסף ל'בעיית האישור', היה מאוכזב מתפקודו הירוד של הוועד, קרא (בהסכמת הוועד האודיסאי) לאסיפה חשאית של 'חובבי ציון' בעיר דרוזגניק, באלול תרנ"ג (1893). באסיפה זו נתקבלה החלטה ליסד 'מרכז רוחני' לחובבי ציון – ה'מזרח'י בראשותו של הרב מוהליבר בעיר ביאליסטוק, שיעסוק בכל מה שמחוץ לתחום פעולתו המותרת של הוועד האודיסאי. תפקידו יהיה לנהל תעמולה רחבה לטובת רעיון יישוב ארץ ישראל בכל השדרות (רוסיה, מערב אירופה ואמריקה) וביחוד בתוך היהדות החרדית, וכמו כן ליטול על עצמו משימות מעשיות. בין המשימות שנטל על עצמו היתה

¹³¹ קלוזנר, י. מקאטוביץ עד באזל ג. עמודים 148-151.
¹³² ספר שמואל. מ. אושיסקין. 'שלוש פגישות'. עמודים קט-קי.

משימה חשובה עליה הוחלט באותה אסיפה, והיא נטיעת גן אתרוגים בארץ ישראל שנועד לספק אתרוגים כשרים לבני הגולה במקום אתרוגי קורפו.

מיום שנוסד המזרח"י גדלה מאד עבודתו של רבי שמואל, מאות מכתבים נשלחו ממנו בכל שבוע לכל הארצות לזרז ולעורר לעבודת היישוב. אך למרות עבודתם הלהוטה של אנשי המזרח"י, הם לא היו הדומיננטיים בתנועת 'חיבת-ציון', מכיוון שייצגו את הקו המסורתי בתנועה בה מרבית החברים היו יהודים חופשיים. המתח בין הדתיים לחופשיים בתנועה ובחברה היהודית בכלל הלך וגבר, והרב מוהליבר עסק בנסיונות לפשר בין המחנות.

בקיץ תרנ"ו (1896) מת הברון הירש, ובראשית שנת תרנ"ז התאספה חברת יק"א¹³³ כדי להחליט בדבר עזבונו. הרב מוהליבר שהשתדל עוד בימי חייו של המנוח להטות את לבו ליישוב ארץ ישראל אך ללא הצלחה, ניסה עתה להשפיע על הנהגת חברת יק"א כי תתחיל לעסוק בעבודת בנין הארץ. מנהל החברה – סולומון ריינאק, היה המתנגד העיקרי לבקשתו של הרב מוהליבר, ובמכתב ששלח אליו נתן ארבעה נימוקים לכך: א) המשיח, כלומר, חרות האדם – כבר בא ואין היהודים זקוקים ליותר מזה. ב) פלשתינה היא ארץ בעלת אקלים קשה ומשופעת במחלות. ג) הממשלה הטורקית מתנגדת. ד) "אנחנו רוצים ליצור יהודים בני המאה העשרים ואתם תיצרו לכם בפלשתינה שלכם יהודים בני המאה השנים עשרה".¹³⁴ במכתב תשובה שהחזיר הרב מוהליבר לריינאק, סתר את כל טענותיו. תחילה הסביר מדוע חזונו אינו עומד בסתירה למציאות. בהמשך הזכיר לריינאק את משפט דרייפוס והסערה האנטישמית שבאה בעקבותיו, כהוכחה לכך ש'המשיח' שלו – 'חרות האדם בארצו', עוד טרם בא. וביחס לנימוק האחרון ענה לו בקצרה: "טעית! אנחנו רוצים לברוא בא"י שלנו לא בני המאה העשרים, ואף לא יהודים בני המאה הי"ב, אלא יהודים מטפוס אחר לגמרי: יהודים שמצד אחד יהיו בני המאה השלשים, אבל מצד שני יהיו מבני התקופות שקדמו לכל ספירות 'המאות'... יהודים מתקופת הנביאים והחשמונאים".¹³⁵

אולם למרות התנגדותם של מנהיגי חברת יק"א, לא התיאש הרב מוהליבר, וכשהתקיימה האסיפה הכללית של החברה שלח שני נציגים בעלי כוח מחובבי ציון, את הד"ר הילדסהיימר מברלין ומר מאירסון, כדי שידרשו להכניס למפעל ההתיישבות של יק"א גם את ארץ ישראל.

¹³³ החברה להתיישבות יהודית, שקיבלה לידיה לאחר מותו של הברון, לטפל ביישוב היהודים בארגנטינה.

¹³⁴ הנימוקים צוטטו מתוך האנצ. של הציונות הדתית, כרך שלישי. עמוד 359.
¹³⁵ ספר שמואל. הרב י', ל', הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמוד סו.

באסיפה כללית זו נצחה אומנם דעתו של ריינאק, אך כתוצאה מהשפעתו של הרב מוהליבר, הקציבה בכל-זאת חברת יק"א סכום קטן של מאה וחמישים אלף פרנק לטובת שתי מושבות בארץ ישראל – ואדי חנין וחדרה.

סיכום

הרב שמואל מוהליבר, איש חזון ומעשה, עורר התרגשות רבה בקרב הציבור היהודי בדורו והיה לסמל השילוב בין יהדות לציונות גם לדורות שאחריו.

מכתבים ומסמכים רבים שכתב, שהיו רבי ערך לתולדות חיבת-ציון, הושמדו על-ידו בסוף תרמ"ט (1889) עקב חיפושים נרחבים מצד השלטונות אחר העוסקים בפעילות בלתי חוקית, ועוד כתבי יד רבים נוספים עלו באש בזמן הפרעות בביאליסטוק בשנת 1906. אולם החיבורים המעטים שנשתמרו, העידו על בקיאות עצומה וחריפות רבה. ר' שמואל מוהליבר שהיה גדול בתורה, בחר שלא למלא את חייו רק בלימוד תורה, והקדיש את עיקר זמנו לעשייה למען הציבור. הרב מאיר ברלין, כותב עליו בשנת העשרים וחמש למותו: "ובזה גדול היה כחו. כי אם ברורה היתה לפניו הדעה הציונית והעבודה המעשית בארץ ישראל, לא הסתפק בידיעה זו כשהיא לעצמה או בזה שרב גדול כמותו יהיה בין המסכימים לרעיון, גם לא יצא ידי חובתו בכתיבת מאמר או ספר על הרעיון הציוני, אלא בכבודו ובעצמו, בכל כחותיו וכשרונותיו עשה את העבודה, שהיתה זקוקה לידיים עסקניות." ¹³⁶ (ההדגשה במקור).

הרב משה צבי נריה, מראשי הציונות הדתית, וממשיך דרכו של הרב מוהליבר בשילוב תורה ועבודה, כותב עליו בחוברת שהוציא במלאת ארבעים שנה לפטירתו: "בין שורות הגאונים, ראשי חובבי ציון, עומד רבי שמואל מוהליבר כאיש המעשה, היחידי אשר חיבת ציון היתה למפעל חייו... איש מופת, נביא בונה, היה רבי שמואל מוהליבר... הוא היה לא רק נושא רעיונו אלא גם נשואו. המעשה היישובי היה חובתו בעולמו. הוא ראה את עצמו כשליחה של ההשגחה העליונה... ספרים רבים חיבר גאון זה ומכולם לא נשתייר אלא ספר חייו. גיילי ספרי תורתו נשרפו (בימי הפרעות ובימי המלחמה) אבל אותות ספר חייו פורחות בשדה המולדת. מחשבתו פורחת ועולה." ¹³⁷

הרב יהודה ליב הכהן מימון (פישמן), מתאר במבוא ל"שו"ת מהר"ש מוהליבר" את אהבתו הגדולה של הרב מוהליבר לשלום, ואת אמונתו כי בעצם עבודת יישוב ארץ ישראל תבוא האחדות בעם: "מופת היה רבי שמואל מוהליבר לבני דורו באהבתו את השלום, ובהתרחקו מכל שמץ של קנאה היכולה להביא לידי שנאה ולידי פירוד. הוא ידע להשתחרר מנטיות פרטיות ולשפוט על כל ענין ועל כל מעשה בעין-בקורת חדה. מעולם לא התכבד בקלון חברו, ובמידתו זו הצטיין לא רק ביחס לרבנים וגדולי ישראל, אלא גם ביחס לרבנים שרדפוהו על חיבתו לציון ועבודתו לבנינה, כי לבו היה מלא אהבה וחיבה לכל בני עמו בלא כל הבדל... ובאהבתו לשלום וברצונו למצוא דרך ישרה ועצה נכונה לאחד את כל המפלגות בעבודה אחת, ביקש ומצא את הרעיון של עבודת בנין הארץ לרעיון כולל ומקיף שיש בכוחו לאחד הלבבות ולקרנם, כדי לעבוד יד ביד עבודת הבנין

¹³⁶ ספר שמואל. ברלין, מאיר. לתקופת העשרים וחמש. עמוד ב.
¹³⁷ נריה, מ.צ. רבנו שמואל מוהליבר זצ"ל. בעריכת: ההנהלה הארצית בנ"ע. עמודים 9-10.

חותמו של הרב מוהליבר ניכר גם בכתבי הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שספג ממנו את גישתו כלפי ארץ ישראל וכלפי מתיישביה החופשיים. הרב קוק מכנה את הרב מוהליבר במלים גדול, גבור, ורב-פעלים, ומתאר את אישיותו המיוחדת: "מפעולותיו הגדולות הידועות ומפורסמות ומשאיפותיו וארחות חייו האצילים שנתגלו לי עוד בימי נעורי ושנתחוורו לי עוד יותר אחרי שנזדמן לי להפגש אתו בשנת תר"ן... עשה עלי האיש הגדול הזה רושם של גדול – גבור, של רב-פעלים המושל בשני זרמים של חיים ומשקיע בכל אחד מהם את כל תשומת לבו, את כל נפשו ואת כל כשרונותיו. מצד אחד: רב גאון גדול מלא תורה ומעשים טובים, מחמיר על עצמו במילי דחסידותא, גם בדברים כאלה שרבים וגדולים נהגו להקל בהם – ומצד השני: נפש רעננה מלאה עוז וחיים וצופה צפיה עמוקה לתשועתם של ישראל באופן מוחשי בהיר, לגליות ישראל שישבו, לארץ-ישראל שתשתכלל ולהרים וגבעות, לאפיקים ולגיאיות שלה, שיהיו פורחים בכל זיום והדרם ולהוד גבורים ותפארת קדושים שיאירו יחד על דור בנינו, בארץ הצפיה והתחיה."¹³⁹ (ההדגשה במקור).

פרופ' חיים פיק, שחי בצעירותו בתוך חברה מתבוללת בגרמניה, מספר על פליאתו והתרשמותו האדירה מנטייתו של הרב מוהליבר לציונות: "אנחנו הצעירים שמצד אחד היינו נמצאים בסביבה שהיתה כמעט כולה ספוגה רוח של התבוללות, רוח של התכחשות ללאומיות העברית ולארץ העברית, ומצד השני לא חדל לצלצל באזנינו הד-קול מחאותיהם של הרבנים כלפי הציונות בתור דעה המתנגדת לדת ישראל, - אנחנו לא יכלנו להבין כיצד יכל רב-גאון, אחד מגדולי הרבנים של היהדות במזרח-אירופה, רב-ישיש מזקני הדור הישן, כיצד יכול רב כזה להסביר פנים לציונות ולהיות גם מנושאי דגלה בגאון ובפומבי. כן, הדבר היה לחידה נפלאה בעינינו, אבל העובדה כשהיא לעצמה עוררה בנו מחשבות להתקרב אל התנועה הזאת, ללמוד ולהכיר אותה ולעמוד על מהותה ושאיפותיה."¹⁴⁰ (ההדגשה במקור).

בזכרונות שכותב מרדכי בן הלל הכהן על התקופה בה היה פעיל ב'חובבי ציון', הוא מספר על דרכו המיוחדת של הרב מוהליבר, ומסכם את דבריו במלים: "לא היה בו מן הבטלנות, ולפעמים

¹³⁸ שו"ת מהר"ש מוהליבר. מבוא מאת הרב מימון. עמוד 31.

¹³⁹ ספר שמואל. הראי"ה קוק. 'גדול וגבור'. עמודים קה-קו.

¹⁴⁰ ספר שמואל. פיק, חיים. 'הרהורים ליום הזכרון'. עמודים קיא-קיב.

קרובות הופיע לעינינו בתור מנהיג של השואפים לגאולה, מנהיג היודע לבטל את רצונו מפני רצון המקרים, אבל גם יודע להשליט את רצונו עלינו.¹⁴¹

הקורא את דבריו של הרב מוהליבר וגישתו המיוחדת ויוצאת הדופן לתקופתו, רואה עין בעין את גדולתו אז, וגדולתו עומדת לו ולנו גם להיום. אדם נפלא זה חלם ופעל שנים רבות ל"תחית עם ישראל בארץ ישראל על-פי תורת ישראל."¹⁴² חותמו היקר ניכר גם בכתביהם ובמעשיהם של מובילי הציונות הדתית, שאפשר לראותם כממשיכי דרכו.

לאחר מותו הפך הרב מוהליבר לסמל בקרב הציונות הדתית והחופשית כאחד. סופרים משכילים בני תקופתו כתבו עליו כי: "הוא היה הבריח התיכון המבריח כל המפלגות – יראי ה' ומשכילים חובבי-ציון וציונים – מן הקצה אל הקצה, ועל ידו נקשרו החלקים השונים לאגודה אחת."¹⁴³ גישתו הפלורליסטית של הרב מוהליבר כלפי המתישבים החופשיים בארץ וכלפי הציונות החופשית, יכולה לשמש גם היום, כאשר קיימת מדינה יהודית, בסיס לדיאלוג בין דתיים לחופשיים. למרבה הצער "גם היום מאיימת מחלוקת בין דתיים וחילוניים (חופשיים) להביא לקרע בעם. ולכן גם היום, ואולי יותר מתמיד, מסמלת דרכו של הרב שמואל מוהליבר ומסמלת אישיותו כמנהיג, את הכיוון והסיכוי לקשור את החלקים השונים לאגודה אחת."¹⁴⁴

¹⁴¹ ספר שמואל. בן הלל הכהן, מרדכי. 'הרב העסקן'. עמוד קסד.

¹⁴² ספר שמואל. הרב י', ל', הכהן פישמן. 'תולדות רבי שמואל'. עמוד ה.

¹⁴³ מאה שנות ציונות דתית. כרך ראשון. שלמון, יוסף. 'הרב שמואל מוהליבר – רבם של חובבי ציון'. עמוד 379.

¹⁴⁴ חובב, ימימה. הרב שמואל מוהליבר. עמוד 35. למרות שמלים אלו נכתבו בשנת 1999, הן ממשיכות לזעוק גם היום ואף יותר.

רשימת ביבליוגרפיה

1. אלינר, אליעזר. (תש"ד). "שחרה של גאולה", מעינות: מאסף לענייני חינוך והוראה, יום העצמאות, בעריכת: חיים חמיאל, הוצאת המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים.
2. ארקין, אחיעזר. (תשנ"ג). "הרב שמואל מוהליבר זצ"ל ומזכרת בתיה", המעין, ל"ג, ב, עמודים 24-37.
3. ביק, אברהם. "גדולי תורה במחנה הציוני עיונים במשנתם – רבי שמואל מוהליבר", מתוך: שרגאי: כתב עת לחקר הציונות הדתית, בעריכת: ד"ר יצחק רפאל, הוצאת מוסד הרב קוק, עמודים 281-284.
4. בן-יהודה, ברוך. (1942). תולדות הציונות, הוצאת מסדה.
5. הערשברג, אברהם שמואל. (1949). פנקס ביאליסטאק, באנד 1, ארויסגעגעבן פון דער געזעלשאפט פאר געשיכטע פון ביאליסטאק, ניו-יארק, עמודים 177-170. (מאמר באידיש)
6. חובב, ימימה. (1999). הרב שמואל מוהליבר, הוצאת מרכז ההסברה של משרד החינוך התרבות והספורט, ירושלים.
7. ירדן, יואל. (תשמ"ב). "הגותו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר תרל"ג-תרל"ד", עיונים בחינוך, 33, חיפה, עמודים 170-161. (מאמר זה ניתן לי מצולם ממקור אחר, ולכן מספרי העמודים בהערות השוליים שהוספתי הובאו ממנו, – עמודים 40-35. לצערי, לא הצלחתי לאתר את המקור ממנו לקוח המאמר שברשותי.)
8. נריה, משה צבי. רבנו שמואל מוהליבר זצ"ל – למלאת ארבעים שנה לפטירתו, בתוך עריכה מחודשת של ההנהלה הארצית של ארגון בני"ע בישראל. (תשנ"ח). מזכרת בתיה.
9. קלויזנר, ישראל. (תשכ"ה). מקאטוביץ עד באזל, חלק ב, הוצאת הספריה הציונית, ירושלים.
10. קלויזנר, ישראל. (תשכ"ה). מקאטוביץ עד באזל, חלק ג, הוצאת הספריה הציונית, ירושלים.
11. שלמון, יוסף. (תשס"ג). "הרב שמואל מוהליבר – רבם של חובבי ציון", בתוך: מאה שנות ציונות דתית, כרך ראשון, עורכים: אבי שגיא ודב שוורץ, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, עמודים 349-379.

12. שמש, דוד. (1986). "הברון רוטשילד וניסיונו ליישב יהודים בארץ-ישראל", הספריה הוירטואלית של מט"ח. מתוך: <http://lib.cet.ac.il/Pages/printitem.asp?item=4471>
13. שמש, דוד. (תשל"ד). הרב שמואל מוהליבר – מאה וחמישים שנה להולדתו, הוצאת משרד החינוך והתרבות / אגף החינוך הדתי, ירושלים.
14. אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל – מראשית ההתיישבות ועד קום המדינה, מהדורה שניה, עורך: יהודה ואלר, הוצאת כרטא, 1974, ירושלים.
15. אנציקלופדיה של הציונות הדתית, כרך שלישי – אישים, בעריכת: יצחק רפאל. בת-יהודה, ג. "מוהליבר שמואל", הוצאת מוסד הרב קוק, 1965, ירושלים, עמודים 338-365.
16. דת ולאומיות בתנועה הציונית, כינס מקורות, הקדים והעיר: יוסי גולדשטיין, האוניברסיטה הפתוחה, 1982, תל-אביב.
17. כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, ליקט וערך לראשונה: אלתר דרויאנוב, ההדירה וערכה מחדש: שולמית לסקוב. כרכים א-ז, אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב-תשנ"ג.
18. ספר העליה הראשונה – כרך ראשון, עורך: מרדכי אליאב, הוצאת יד יצחק בן-צבי ומשרד הביטחון, תשמ"ב, ירושלים.
19. ספר העליה הראשונה – כרך שני, עורך: מרדכי אליאב, הוצאת יד יצחק בן-צבי ומשרד הביטחון, תשמ"ב, ירושלים.
20. ספר הקונגרס, למלאת חמישים שנה לקונגרס הציוני הראשון, בעריכת: ל. יפה. מוהליבר, יוסף. "ר' שמואל מוהליבר והקונגרס הראשון", הוצאת הספרים של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, תש"י, ירושלים, עמודים 162-169.
21. ספר שמואל – זכרון להרב שמואל מוהליבר במלאת עשרים וחמש שנה לפטירתו, ערוך בידי: הרב יהודה ליב הכהן פישמן, הוצאת המזרחי, תרפ"ג, ירושלים.
- בתוך הספר:

- הרב מאיר ברלין. "לתקופת העשרים וחמש". עמודים א-ב
- הרב י.ל. הכהן פישמן. "תולדות רבי שמואל". עמודים ד-עב
- יצחק ריבקינד. "אגרות ציון". עמודים עג-קג

- הרב אברהם יצחק הכהן קוק. "גדול וגבור". עמודים קד-קז
- מ, אושיסקין. "שלש פגישות". עמודים קח-קי
- פרופ' חיים פיק. "הרהורים ליום הזכרון". עמודים קיא-קיב
- ד"ר יוסף מוהליבר. "דעותיו והשקפותיו של רבי שמואל". עמודים קיג-קנו
- מרדכי בן-הלל הכהן. "הרב העסקן" (זכרונות). עמודים קנז-קסד
- ש, טשרנוביץ. "ראשון לציון". עמודים קסה-קעב
- י, ל, עפיל. "זכרונות". עמודים קעג-קפא

22. פולמוס השמיטה, 2005, מתוך: <http://he.wikipedia.org/wiki>

23. שו"ת מהר"ש מוהליבר - שאלות ותשובות וחקרי הלכה, מאת הגאון רבי שמואל מוהליבר זצ"ל, עורך: הרב יהודה ליב הכהן מימון (פישמן), הוצאת מוסד הדב קוק, תש"מ, ירושלים.

24. מוהליבר, שמואל. "אושר האדם", עיתוני הלבנון, כ"ד שבט תרל"ד-ט"ו אדר תרל"ד.

(11.2.1874-4.3.1874)

25. מוהליבר, שמואל. "היראה וההשכלה", עיתוני הלבנון, ד' כסלו תרל"ג-י"א כסלו תרל"ג.

(4.12.1872-11.12.1872)

